

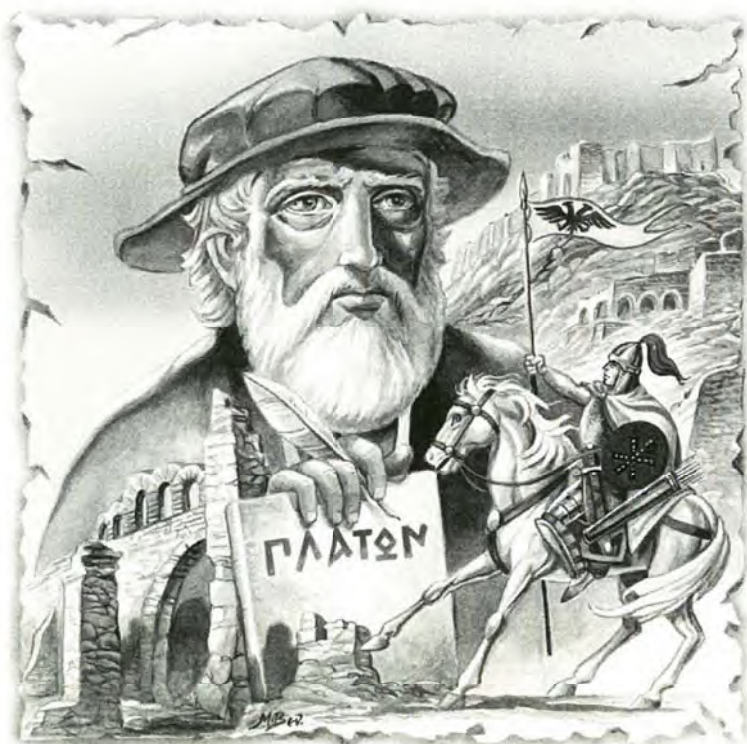
ΧΡ. Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΑ

Ιστορικού

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΣ - ΠΛΗΘΩΝ

Ο “αναγεννησιακός Έλληνας”
στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου

ΧΡΗΣΤΟΥ Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΑ

Ιστορικού

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΣ - ΠΛΗΘΩΝ

Ο “αναγεννησιακός Έλληνας”
στα τελευταία χρόνια
του Βυζαντίου

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΑΠ. Α. ΧΑΡΙΣΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΣ-ΠΛΗΘΩΝ

Ο “αναγεννησιακός Έλληνας”
στα τελευταία χρόνια
του Βυζαντίου

Σους καρπούς μου
με εις καλύτερες ευχές
για υγεία και ευτυχία

4 / 9 / 99

Χ. Γκουτέρας

**ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, 13**

ΧΡΗΣΤΟΥ Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΣ-ΠΛΗΘΩΝ

ΑΘΗΝΑ, 1999

Copyright © ΧΡ. Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΑΣ - ΑΠ. Α. ΧΑΡΙΣΗΣ

Η γενική επιμέλεια, εφ' όλων των στοιχείων που συνδέουν την παρούσα έκδοση, ανήκει στον Απόστολο Χαρίση.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Ο Χρήστος Σκουτέλας γεννήθηκε στην Αθήνα το 1964. Φοίτησε στη Μαράσλειο Παιδαγωγική Ακαδημία (1981-1983) και έλαβε μεταπτυχιακό δίπλωμα στη Διδακτική Ιστορίας και Πολιτιστικής Παράδοσης από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (Π.Τ.Δ.Ε.) το 1998. Άρθρα του έχουν δημοσιευθεί στο Λεξικό της Βυζαντινής Πελοποννήσου (1998) και στο Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού.

Εξώφυλλο: Μιχάλης Βενετούλιας

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ**

Χαριλάου Τρικούπη 24

2ος όροφος

T.K. 10679, ΑΘΗΝΑ

☎ 3629623

**ΕΚΔΟΤΗΣ
ΑΠ. Α. ΧΑΡΙΣΗΣ**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη έχει σκοπό να προσεγγίσει την προσωπικότητα του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος, όπως αυτή σκιαγραφείται μέσα από:

- τις κοινωνικοπολιτικές του προτάσεις που διατύπωσε στις αρχές του 15ου αιώνα, στους Συμβουλευτικούς του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και το δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο

- τις ιδέες του για τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, που προέκυψαν από τις διαλέξεις του στο ανθρωπιστικό κοινό της Ιταλίας, στη διάρκεια της συνόδου της Φεράρας- Φλωρεντίας (1438/39), και τέλος

- τις απόψεις του για τη θρησκεία, που περιέχονται στην κύρια συνθετική πραγματεία του, τους *Νόμους*, η οποία σώζεται αποσπασματικώς και έγινε γνωστή μετά το θάνατό του.

Ειδικότερα έγινε προσπάθεια, μέσα από τη μελέτη των πηγών και της σύγχρονης βιβλιογραφίας για το έργο του Γεμιστού, να διερευνηθεί η επίδραση των ιδεών του στο χώρο της ιστορίας του πολιτισμού, στον τελευταίο αιώνα του Βυζαντίου και στον πρώτο της ιταλικής Αναγέννησης.

Αρκετοί Έλληνες και ξένοι ιστορικοί έχουν χαρακτηρίσει τον Πλήθωνα ως τον πρώτο Νεοέλληνα από

τη μεριά των σύγχρονων εθνικιστών και τον τελευταίο Έλληνα από την πλευρά των παγανιστών, επισημαίνοντας και το σχετικώς μικρό ενδιαφέρον της Δύσης για την προσφορά του στον ουμανισμό της Αναγέννησης.

Αν και περιορισμένη σε έκταση η μελέτη αυτή, φιλοδοξεί να καλύψει και να αναδείξει βασικές πτυχές της σπουδαιότητας της ιστορικής αυτής μορφής στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου, που συνεχίζει να επικεντρώνει την προσοχή της σύγχρονης έρευνας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ι. ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ

- Άπαντα: L.Petit, X. Sideridés, M. Jugie, Γεωργίου του Σχολαρίου Άπαντα τα ευρισκόμενα – Oeuvres Complètes de Georges Scholarios, τ. IVIII, Παρίσι 1928-36.
- ΒΔ: Βυζαντινός Δόμος (Αθήνα).
- ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (Αθήνα).
- ΘΗΕ: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (Αθήνα).
- ΙΕΕ: Ιστορία Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα).
- ΚΒΕ: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (Θεσσαλονίκη)
- ΜΓΕΥ: Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία» (Αθήνα).
- ΜΕΕ: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Αθήνα).
- ΝΕ: Νέος Ελληνομνήμων (Αθήνα).
- ΝΕσ: Νέα Εστία (Αθήνα).
- ΠΠ: Παλαιολογία και Πελοποννησιακά (Σ. Λάμπρος, τ. 1-4, Αθήνα 1912-30).
- ΠΒΔ: Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό (Αθήνα).
- ΠελΠρ.: Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά.
- Σαββίδης: Α.Σαββίδης, Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας 11ου-13ου αιώνα, Αθήνα 1995².

II. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Byz: Byzantion (Παρίσι – Βρυξέλλες).
 BZ: Byzantinische Zeitschrift (Λειψία – Μόναχο).
 CDAB: Corpus Des Astronomes Byzantins (Louvain-la-Neuve).
 DOP: Dumbarton Oaks Papers (Καίμπριτζ – Μασσαχουσέτη – Ουάσιγκτον).
 EI: Encyclopédie de l' Islam (E.J.Brill, Leiden).
 EO: Echos d' Orient (Παρίσι).
 JOAS: Journal of Oriental and African Studies (Αθήνα).
 Le Despotat: D.Zakythinos, Le Despotat grec de Morée (1262-1460), τ. Α': Histoire politique, τ. Β': Vie et institutions, Αθήνα 1932, 1953 (ανατύπ. Λονδίνο 1975).
 MM: F. Miklosich-J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τ. I-VI, Αθήνα – Βιέννη 1860-1890 (ανατύπ. Αθήνα 1968 και 1996).
 ODB: Oxford Dictionary of Byzantium (N. Υόρκη – Οξφόρδη).
 PG: Patrologia Graeca (J.P. Migne, Παρίσι).
 Travels: Pero Tafur, Travels and Adventures 1435-39, μτφ. Malcolm Letts, Λονδίνο 1926.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ.

Η τελευταία εκατονταετία —δεύτερο ήμισυ 14^{ου} αιώνα και πρώτο 15^{ου} αιώνα— του Βυζαντίου συμπίπτει χρονικά με την αμετάκλητη κοινωνικοπολιτική και οικονομική παρακμή τής κατ' επίφαση αυτοκρατορίας¹. Ήδη από τη λατινική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, στη διάρκεια της τετάρτης σταυροφορίας² (1204), το βυζαντινό κράτος έπαιψε να υφίσταται ως ενιαία οντότητα. Η ανακατάληψη της βασιλεύουσας από τον ιδρυτή της Παλαιολόγειας δυναστείας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, δε σηματοδοτεί και την ανασύσταση της άλλοτε κραταιάς αυτοκρατορίας όπως ήταν την εποχή της τελευταίας ακμής της, την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας (959-1025). Την ίδια περίοδο, ανάλογη με την εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας είναι και η παρακμή των βυζαντινών ενόπλων δυνάμεων³. Ο μισθοφορικός πυρήνας του στρατού⁴ του Βυζαντίου σε συνδυασμό με την ανυπαρξία του στόλου⁵ —πολεμικού και εμπορικού— δυσχεραίνουν την υπερά-

σπιση του κράτους από την κατακτητική βουλιμία των εξωτερικών εχθρών.

Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και η οικονομία όπου το άνισο και πολύπλοκο φορολογικό σύστημα⁶ με την παράλληλη εξασθένηση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, μειώνουν δραστικά τα δημόσια έσοδα του κράτους, ενισχύοντας ταυτοχρόνως τις αποσυνθετικές τάσεις του κοινωνικού του ιστού⁷.

Εκτός από τους αναφερθέντες ενδογενείς παράγοντες, η οικονομική παρακμή επιτείνεται και από την εμπορική πολιτική⁸ των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων έναντι της Βενετίας, της Γένουας και της Πίζας.

Με την παραχώρηση προνομίων και τελωνειακών ατελειών⁹, οι ιταλικές ναυτικές πόλεις ελέγχουν τις θαλάσσιες μεταφορές στη Μαύρη Θάλασσα και στο νησιωτικό Αιγαίο, στερώντας σημαντικά έσοδα από το κράτος και αντικαθιστώντας ουσιαστικά τους Βυζαντινούς στο διαμετακομιστικό εμπόριο στη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου¹⁰.

Παράλληλα οι Οθωμανοί εκμεταλλευόμενοι τις δυναστικές διαμάχες των βυζαντινών ηγεμονικών οίκων, το 1354 καταλαμβάνουν την Καλλίπολη¹¹ αποκτώντας πάτημα στον ευρωπαϊκό χώρο και αποκόβοντας σταδιακά το Βυζάντιο από τη χριστιανική Δύση. Η προσωρινή επικράτηση των Σέρβων υπό το Στέφανο Ντουςάν στο βαλκανικό χώρο, θα διακοπεί ύστερα από τον ξαφνικό θάνατό του (1355), που τερμάτισε απροσδόκητα τα μεγαλεπήβολα σχέδια του επίδοξου ηγεμόνα¹² για την κατοχή του βυζαντινού θρόνου.

Οι πολιτικοοικονομικές ανακατατάξεις στο γεωπολιτικό χώρο της Μικράς Ασίας και της νοτιοανατολικής Μεσογείου, επιφέρουν αλλαγές και στις κοινωνικές, ιδεολογικές και πνευματικές πεποιθήσεις, στη χαραυγή των νέων χρόνων. Στις αυταρχικές ηγεμονίες¹³ των ιταλικών πόλεων του 14^{ου} αιώνα, αρχίζει να αμφισβητείται η θεοκρατική αντίληψη του κόσμου και να δημιουργείται ο “ολόπλευρος άνθρωπος”, αποτελώντας το αντιπροσωπευτικό πρότυπο της Αναγέννησης¹⁴. Στα μέσα του ίδιου αιώνα στην κατακερματισμένη διοικητικά αυτοκρατορία, η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη και ο Μυστράς, παραμένουν ισχυρά πνευματικά οχυρά όπου ανθούν τα γράμματα και οι τέχνες, και αναβιώνει το ενδιαφέρον για τη μελέτη και την αντιγραφή των κλασσικών έργων¹⁵. Η ελληνική εθνική συνείδηση που διαμορφώνεται στις αρχές του 13^{ου} αιώνα στην αυτοκρατορία της Νίκαιας των Λασκαρίδων¹⁶ ηγεμόνων, αποκτά σάρκα και οστά στους φιλοσοφικούς στοχασμούς των λογίων του εκπνέοντος Βυζαντίου¹⁷. Από το άλλο μέρος, το κίνημα των Ζηλωτών¹⁸ στη Θεσσαλονίκη και οι θεολογικές διαμάχες μεταξύ αριστοτελικών και πλατωνικών διανοουμένων, σηματοδοτούν την καμπή μιας υπερχιλιετούς ιστορικής πορείας κατά την οποία αμφισβητείται η καθεστηκυία τάξη πραγμάτων και αναζητούνται νέες πολιτικοκοινωνικές δομές¹⁹ και καινούργια ιδεολογικά στηρίγματα²⁰.

Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα ο Μυστράς, πρωτεύουσα του δεσποτάτου του Μορέως, καθίσταται η πολιτιστι-

κή εστία όπου ακτινοβολεί το πνεύμα και η λάμψη του εκπνέοντος Βυζαντίου. Ανάμεσα στον πνευματικό κόσμο της Ανατολής και της Δύσης, που συγκεντρώνεται στην Αυλή των Παλαιολόγων δεσποτών, ξεχωρίζει η μορφή του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος, του σημαντικότερου εκφραστή της ελληνοκεντρικής ιδέας και της αναβίωσης του κλασσικού πολιτισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΡΕΘΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΡΡΟΕΣ

1. Η καταγωγή και η εκπαίδευση του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος.

Ο Γεώργιος Γεμιστός γεννήθηκε το 1355/60²¹ στην Κωνσταντινούπολη²², στις αρχές του τελευταίου αιώνα του Βυζαντίου και του πρώτου της Αναγέννησης. Η πιθανολογούμενη χρονολογία γέννησής του συνδέεται με τρία ιστορικά γεγονότα διαφορετικής σημασίας το καθένα. Το 1354 ο λόγιος και πολιτικός Δημήτριος Κυδώνης²³ αποπεράτωσε τη μετάφραση του έργου *Summa contra Gentiles*, του Θωμά Ακινάτη, στα ελληνικά. Το ίδιο έτος οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν την Καλλίπολη και αρχίζουν την επέκτασή τους στη χερσόνησο του Αίμου²⁴. Τέλος, το επόμενο έτος πέθανε ο ισχυρός Σέρβος ηγεμόνας Στέφανος Ντουσάν, τερματίζοντας τα σερβικά όνειρα για τη σύσταση αυτοκρατορίας²⁵.

Όσον αφορά στην καταγωγή του, ο Δημήτριος Γεμιστός²⁶, πρωτονοτάριος της Αγίας Σοφίας στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και στις αρχές του 15^{ου}, ήταν πιθανότατα αν όχι πατέρας, στενός συγγενής του. Σίγουρα όμως

καταγόταν από ευσεβή και μορφωμένη οικογένεια²⁷ που συνδεόταν με την εκκλησία.

Η πνευματική διαμόρφωση του Γεμιστού άρχισε με το τυπικό πρόγραμμα σπουδών της βυζαντινής εκπαίδευσης²⁸. Παρακολούθησε τα τμήματα του trivium (γραμματική, λογική, ρητορική) και του quadrivium (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία, μουσική). Εκτός όμως από την εγκύκλιο παιδεία ασχολήθηκε επισταμένως με ιστορικές²⁹, γεωγραφικές³⁰ και αστρονομικές³¹ μελέτες. Μελέτησε επίσης τους χρησμούς των Χαλδαίων³² βασιζόμενος στους προγενέστερους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους του 5^{ου} αιώνα –Ιάμβλιχο, Πρόκλο, Σιμπλί-κιο και Δαμάσκιο– στους Ιωάννη Ψελλό και Μιχαήλ Κηρουλάριο του 11^{ου} αιώνα και πλησιάζοντας στα χρόνια του στους Θεόδωρο Μετοχίτη και Νικηφόρο Γρηγορά του 14^{ου} αιώνα.

Παράλληλα έγραψε περιλήψεις γνωστών έργων κλασικών συγγραφέων³³ (Ξενοφώντα, Θεόφραστου, Πολύβιου, Πλούταρχου κ.ά.) και ειδικότερα για τους ύμνους του Πυθαγόρα, του Ορφέα και του Πρόκλου, από τους οποίους αντέγραψε αποσπάσματα³⁴.

Η ιδεολογία ωστόσο του Γεμιστού σηματοδεύτηκε από την ελληνική φιλοσοφία³⁵ και τις “περί του θείου δόξαις”³⁶ των αρχαίων. Σύμφωνα με το Γεώργιο Σχολάριο (Γεννάδιος Β’), τον πρώτο μετά την άλωση Οικουμενικό Πατριάρχη³⁷, ο Γεμιστός: «πρίν τελειωθῆναι τῷ λόγῳ καὶ τῇ κρίνῃν τὰ τοιαῦτα δυνάμει, ...ἤττητο τῶν ἑλληνικῶν δοξῶν ὥστε ὀλίγα φροντίσαι μαθεῖν

τόν πάτριον αὐτῷ Χριστιανισμόν, εἰ μή ὅσον αὐτῷ καί ἰδιώταις δῆλόν ἐστιν»³⁸.

Συνεχίζοντας ο Σχολάριος την αυστηρή κριτική του, συγκρίνει το Γεμιστό με τον αυτοκράτορα Ιουλιανό³⁹ (361-63) τον “Παραβάτη”, δίγοντας έμμεσα τη θρησκευτική πλάνη του “θεοσεβούς”⁴⁰ κατά τ’ άλλα φιλοσόφου. Εξαιρώντας το επικριτικό ύφος της επιστολής δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τους συγγενείς προσανατολισμούς των δύο ιστορικών μορφών⁴¹ της πρώιμης και ύστερης περιόδου του Βυζαντίου. Ο πρώτος, με το πνευματικό του κύρος οραματίστηκε τη δημιουργία μιας εθνικής θρησκείας⁴² ικανής ν’ αναγεννήσει τον ελληνισμό στην παρακμή του αυτοκρατορικού δεσμού. Ο δεύτερος, ως αυτοκράτορας, προσπάθησε να ανατρέψει τον ιστορικό ρόλο της Ορθοδοξίας στη διαμόρφωσή του.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η μαρτυρία του Σχολάριου για τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Πλήθων από τη ζωροαστρική φιλοσοφία κατά το διάστημα της παραμονής του στην Αδριανούπολη, την ευρωπαϊκή πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους, στο δεύτερο ήμισυ του 14^{ου} αιώνα.

2. Η διαμονή στην οθωμανική αυλή του σουλτάνου Μουράτ Α΄.

Το ταξίδι του Γεμιστού στην Αδριανούπολη έγινε μια δεκαετία περίπου μετά την ήττα των Σέρβων του Ιωάννη Ούγγλεση στη μάχη του ποταμού Μαρίτσα⁴³

(26 Σεπτεμβρίου 1371) και την αποτυχημένη προσπάθεια του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου⁴⁴ για την ένωση της ανατολικής με την παπική εκκλησία (18 Οκτωβρίου 1369). Η επίσκεψή του στην αυλή του σουλτάνου Μουράτ Α΄ (1362-89) πραγματοποιήθηκε την περίοδο που οι σχέσεις των Οθωμανών με το Βυζάντιο βρίσκονταν σε ύφεση⁴⁵ και καταβάλλονταν προσπάθειες για την εξομάλυνση των διαφορών μεταξύ των δύο λαών. Είχε έτσι την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά το λαό που απειλούσε τη χώρα του και το κυριώτερο, ήρθε σε επαφή με τον Ιουδαίο και πολυθεϊστή Ελισσαίο που, σύμφωνα με το Σχολάριο⁴⁶, τον μύησε στη σοφία του Ζωροάστρη. Ενισχύοντας αυτή τη μαρτυρία, ο Λ. Μπενάκης⁴⁷ αναφέρει ότι: «είχε γράψει (εν. ο Γεμιστός) άλλωστε, μόνος αυτός από όλους τους αρχαίους Έλληνες και τους Βυζαντινούς, δύο σχετικά έργα: Διασάφσεις τῶν ἐν τοῖς Ζωροάστρου λόγοις ἀσαφέστερον εἰρημένων και Ζωροαστρείων τε καὶ πλατωνικῶν δογμάτων συγκεφαλαίωσις⁴⁸.

Προσωπική αναφορά του Γεμιστού υπάρχει στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου των *Νόμων* του⁴⁹, με τίτλο: «Οδηγίες για τα καλύτερα δόγματα», όπου ο Ζωροάστρης παρατίθεται στη λίστα των νομοθετών που αποτελούν τους έγκυρους συμβούλους για τους ανθρώπους οι οποίοι αναζητούν την αληθινή γνώση και την ευδαιμονία⁵⁰.

Στην Αδριανούπολη, εκτός από τον Ελισσαίο, ο Γεμιστός είχε επαφές με προοδευτικά μουσουλμανικά στοιχεία⁵¹ του καιρού του και με οπαδούς του μυστικι-

στή και κοινωνικού μεταρρυθμιστή σείχη Μπεντρεντίν⁵². Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα η επαναστατική κίνηση του Μπεντρεντίν, που επαγγελλόταν την «ἀκτημοσύνην καὶ πλήν τῶν γυναικῶν τὰ λοιπὰ πάντα κοινά... καὶ τροφάς καὶ ἐνδύματα καὶ ζεύγη καὶ ἀρούρας» (Δούκας, 111), συγκλόνισε τὰ θεμέλια τῆς οθωμανικῆς αυτοκρατορίας καὶ ἐπηρεάσε, σύμφωνα με τὸν Ι. Μαμαλάκη⁵³, τὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γεμιστοῦ⁵⁴. Ὁ σύγχρονος βίος —με διαφορετικὴ ὅμως κατάληξη— καὶ ἡ φαινομενικὴ ταυτότητα τῶν ιδεῶν τους, δε σηματοδοτεῖ καὶ κοινούς πολιτικούς προσανατολισμούς, ἀφοῦ ὁ πρωταρχικός σκοπός τοῦ δευτέρου ἦταν ἡ σωτηρία τοῦ γένους⁵⁵ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν ὁμοεθνῶν τοῦ πρώτου, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴ νίκη τους ἐπὶ τῶν Σέρβων στὸ Κοσσυφοπέδιο⁵⁶ (15 Ιουνίου 1389), ἐδραίωσαν τὴν οθωμανικὴ κυριαρχία στὰ Βαλκάνια ἀποκόπτοντας τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Δύση.

Ὑστερα ἀπὸ τὸ μυστηριώδη θάνατο τοῦ Ελισσαίου⁵⁷ (1390), ὁ Γεμιστός ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου δίδαξε φιλοσοφία⁵⁸. Ὁ επαναπατρισμός τοῦ συνέπεσε με τὴν ἀνάρρηση τοῦ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (Μάρτιος 1391) στὸ βυζαντινὸ θρόνο, ὕστερα ἀπὸ τὴν προσωρινὴ κυριαρχία τοῦ ἀνηψιῦ τοῦ Ἰωάννη Ζ΄ (1390). Ἡ συγκυρία θέλησε νὰ βρεθοῦν στὴν Πόλη τρεῖς σημαντικὲς μορφές τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν γραμμάτων, στὰ τέλη τοῦ 14^{ου} αἰώνα:

Ὁ Δημήτριος Κυδώνης —ὁ λόγιος καὶ πολιτικός στὴν υπηρεσία τριῶν βυζαντινῶν αυτοκρατόρων— ὁ Μανουήλ Β΄ —ὁ “φιλόσοφος” βασιλιάς⁵⁹— καὶ ὁ Γεώρ-

γιος Γεμιστός –ο φιλόσοφος του Μυστρά. Εξαιρώντας τα φιλικά τους αισθήματα και την αμοιβαία συμπάθεια, η διαφορετική θέση και οπτική του καθενός, διαμόρφωσε και την ιδεολογική του προσέγγιση⁶⁰ στο πρόβλημα της διαφαινομένης υποδούλωσης του ελληνισμού.

Στην έναρξη του 15^{ου} αιώνα ένα ανέλπιστο γεγονός αναπτέρωσε το ηθικό των Βυζαντινών ύστερα από την ήττα των δυτικών σταυροφόρων στη Νικόπολη⁶¹ και τον οκτάχρονο αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης από το σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄.

Η ξαφνική εμφάνιση στη νοτιοδυτική Ασία των ορδών του Μογγόλου κατακτητή Ταμερλάνου και η συντριβή των Οθωμανών στη μάχη της Άγκυρας⁶² (28 Ιουλίου 1402) ανέκοψε την επέκτασή τους και παρέτεινε την αγωνία του βυζαντινού κόσμου επί πενήντα ακόμα χρόνια. Ο Μανουήλ Β΄ επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη (9 Ιουνίου 1403) ύστερα από την εξάχρονη περιπλάνησή του στις αυλές των δυτικών ηγεμόνων, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την αδράνεια του οθωμανικού κόσμου.

Στη διάρκεια του δεκάχρονου αδελφοκτόνου σπαραγμού των διαδόχων του Βαγιαζήτ Α΄ (1402/3-13), έστειλε το Γεμιστό⁶³ στο Μυστρά, ως σύμβουλο του δευτερότοκου γιού του δεσπότη Θεόδωρου Β΄ Παλαιολόγου, διορισμένου δεσπότη του Μορέως ύστερα από το θάνατο (1407) του δεσπότη Θεόδωρου Α΄.

3. Η εγκατάσταση στο Μυστρά.

Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα ο Μυστράς⁶⁴ αποτελούσε μικρή όαση στην έρημο της αναρχίας και της σύγχυσης που επικρατούσε στην Πελοπόννησο⁶⁵. Συγκρινόμενος με την υπόλοιπη αυτοκρατορία, ήταν μια κοσμοπολίτικη πόλη που προσέλκυε τους διανοούμενους από την Ανατολή και τη Δύση. Στην εστία εκείνη του ελληνισμού⁶⁶ και του ανθρωπισμού, ο Γεμιστός είχε περίοπτη θέση κατέχοντας το αξίωμα του “καθολικού κριτή”⁶⁷ και διδάσκοντας αρχαία φιλοσοφία και θεολογία. Η αίγλη του ονόματός του προσέλκυσε στο Μυστρά τους σημαντικότερους εκπροσώπους του βυζαντινού πολιτισμού στην τελευταία του πενηνταετία. Στον κατάλογο των επιφανών λογίων που ήταν από τους πιο αφοσιωμένους μαθητές του, αλλά και τους αυστηρότερους του κριτές, περιλαμβάνονται οι:

– Βησσαρίων⁶⁸, αρχιεπίσκοπος Νίκαιας και μετέπειτα καρδινάλιος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ο πιο αφοσιωμένος και διαπρεπής μαθητής του και ο συστηματικότερος αναλυτής του Πλάτωνα.

– Γεώργιος Σχολάριος (Γεννάδιος Β΄) ο πρώτος μετά την άλωση Οικουμενικός Πατριάρχης, ο αυστηρότερός του κριτής⁶⁹

– Μάρκος Ευγενικός, μητροπολίτης Εφέσου και ηγέτης των ανθενωτικών στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, ο πρωτοστάτης των υποστηρικτών του ορθόδοξου δόγματος

– Λαόνικος Χαλκοκονδύλης⁷⁰, ένας από τους τέσσερις Έλληνες ιστοριογράφους της άλωσης

– Μοναχός Ισίδωρος⁷¹, μητροπολίτης Μονεμβασίας, ο πιο αξιοσημείωτος καλόγερος που ήταν μαθητής του Γεμιστού.

Σε αντίθεση με την πνευματική άνθηση του Μυστρά στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, η πολιτική κατάσταση του δεσποτάτου προκαλούσε απαισιοδοξία στα μάτια του Γεμιστού, όπως και στο συγγραφέα του σατυρικού *Μάζαρι*⁷², με τον οποίο είχαν πιθανότατα γνωριστεί. Την κακοπολιτεία της Πελοποννήσου επισήμανε και ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος στον επικήδειο λόγο⁷³ για τον αδελφό του δεσπότη Θεόδωρο Α΄, που εκφωνήθηκε το 1409 και κατά τον οποίο ο Γεμιστός έκανε την πρώτη δημόσια εμφάνισή⁷⁴ του, διαβάζοντας τον πρόλογο του επιτάφιου. Ο Μορέας ωστόσο ήταν η μόνη περιοχή της αυτοκρατορίας που υπήρχε η δυνατότητα αναμόρφωσης και ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους. Η συγκυρία ήταν ιδανική, ειδικά μετά το 1413 όταν έγινε σουλτάνος των Οθωμανών ο Μωάμεθ Α΄⁷⁵ (1413-21), φροντίζοντας για τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με το Βυζάντιο, εξαιτίας της βοήθειας του Μανουήλ Β΄ στη διάρκεια της εμφύλιας διαμάχης με τον αδελφό του σουλτάνο Μουσά (1411-13).

Το 1414/15, με την ευκαιρία της επίσημης ανάληψης της διακυβέρνησης του δεσποτάτου από το Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο⁷⁶, ο αυτοκράτορας επισκέφτηκε το Μυστρά αποδεικνύοντας με την παρουσία του τη ση-

μασία της Πελοποννήσου ως τελευταίου οχυρού της αυτοκρατορίας⁷⁷.

Τότε ο Γεμιστός βασιζόμενος στον προσωπικό του σύνδεσμο με το Μανουήλ Β΄, αλλά και στην πολιτική διορατικότητά⁷⁸ του, απηύθυνε προς αυτόν και το δεσπότη Θεόδωρο Β΄, δύο συμβουλευτικούς λόγους για την κατάσταση της Πελοποννήσου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΤΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΜΑΝΟΥΗΛ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΕΣΠΟΤΗ ΘΕΟΔΩΡΟ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟ.

1. Περί εθνικής αφύπνισης.

Η σύνταξη των υπομνημάτων του Γεμιστού συνδέεται με τρία σημαντικά γεγονότα: α) Το 1414 συγκαλείται η σύνοδος της Κωνσταντίας⁷⁹ για την επίλυση των διαφορών της Δυτικής Εκκλησίας, β) το 1415 ο Μανουήλ Β΄ επιβλέπει τις εργασίες κατασκευής του τείχους της Κορίνθου⁸⁰ (Εξαμίλιο), για την καλύτερη προστασία του Μορέως από τις “διά ξηρᾶς” επιδρομές των Οθωμανών και γ) το 1416/18 ο οθωμανικός κόσμος συγκλονίζεται από την επαναστατική κίνησή του σείχη Μπεντρεντίν⁸¹. Η συγγραφή τους⁸² τοποθετείται μεταξύ 1416-23 και το πρώτο απευθύνεται προς το δεσπότη Θεόδωρο Β΄, ενώ το δεύτερο και ένα τρίτο (που αναφέρεται στην άμυνα του Ισθμού, ΠΠ, τόμ. Γ΄, σ. 309-12) προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄. Οι συμβουλευτικοί περιέχουν τα προτεινόμενα μέτρα του Γεμιστού για τη σωτηρία του έθνους και τις αναγκαίες

μεταρρυθμίσεις για την αναδιάρθρωση της Πελοποννήσου που στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, με εξαίρεση τις κτήσεις του αρχιεπισκοπικού δεσποτάτου της Πάτρας και τις ενετικές περιοχές, είχε διανεμηθεί μεταξύ του Γενουάτη πρίγκηπα της Αχαΐας Κεντυρίωνα Ζαχαρία και του δεσπότη του Μυστρά⁸³. Η δημογραφική όμως σύνδεσή της περιλάμβανε, σύμφωνα με το Μάζαρι, επτά έθνη: Λακεδαιμόνιους (Τσάκωνες), Ιταλούς (Φράγκους, Γάλλους, Λατίνους, Ναβαρραίους), Πελοποννήσιους (ιθαγενείς Έλληνες), Σλάβους (Μηλιγγούς, Εζερίτες), Ιλλυριούς (Αλβανούς), Αιγύπτιους (Ατσίγγανους) και Ιουδαίους⁸⁴.

Το κυρίαρχο ωστόσο στοιχείο στην περιοχή ήταν οι Έλληνες και αυτό επισημαίνει ο Γεμιστός στην αναφώνησή του προς το Μανουήλ Β': «Έλληνες είμαστε στο γένος αυτοί τους οποίους ηγεμονεύετε και βασιλεύετε, όπως μαρτυρεί η γλώσσα και η πάτριος παιδεία»⁸⁵.

Στην επιγραμματική αυτή φράση περικλείονται τα συστατικά εκείνα τα οποία θα αναπλάσουν την αυτοκρατορία από πολυεθνικό οικοδόμημα σε ενιαίο κράτος: η κοινή γλώσσα, και οι πατροπαράδοτες αξίες και ιδέες, που αποτελούν τον κοινό τόπο αναφοράς της εθνικής αυτοσυνειδησίας των Ελλήνων⁸⁶.

Η σημασία αυτής της θέσης είναι σημαντική, καθότι τη στιγμή που διατυπώνεται, η αυτοκρατορία ήταν στην ουσία “φόρου υποτελής” στο σουλτάνο⁸⁷ και οι δραστηριοτικές έριδες μεταξύ ενωτικών και ανθενωτικών ακύρωναν την εθνική ομοψυχία αγνοώντας την πολιτική της συρρίκνωση. Στη δυτική Ευρώπη ωστόσο, είχαν

αρχίσει οι διεργασίες για την εμφάνιση των πρώτων εθνών-κρατών, εξέλιξη που ο Γεμιστός επιθυμούσε να προωθήσει στο Βυζάντιο⁸⁸.

Με σημεία αναφοράς την εθνική συνέχεια⁸⁹ και την πολιτιστική κληρονομιά, πρότεινε σχέδιο κοινωνικής αναδιάρθρωσης του Βυζαντίου για το μετασχηματισμό του σ' ένα ελληνικό κράτος, με την Πελοπόννησο⁹⁰ και τις πέριξ αυτής περιοχές, ως το κύριο γεωπολιτικό κέντρο.

2. Περί “πλατωνικής” Πολιτείας.

Στο συμβουλευτικό του προς το δεσπότη Θεόδωρο Β', ο Γεμιστός προσδιόρισε τους δύο παράγοντες των οποίων η αντιμετώπιση θα διασφάλιζε τη σωτηρία του έθνους: την εξωτερική απειλή και την εσωτερική κακοπολιτεία⁹¹. Για την επίλυση του δευτέρου, υιοθετώντας την τριμερή κατάταξη των πολιτευμάτων από τον Αριστοτέλη, πρότεινε τη μοναρχία⁹² ως το ενδεδειγμένο για την κατάσταση πολίτευμα για την κοινωνική ευημερία⁹³.

Η μοναρχία προκρίνεται υπό τον όρο ότι ο μονάρχης διοικεί ενάρετα⁹⁴, επικουρούμενος από ένα μικρό αριθμό συμβούλων με επαρκή μόρφωση⁹⁵. Εξίσου απαραίτητη προϋπόθεση για την ευρυθμία του πολιτεύματος είναι η νομοθετική κατοχύρωση των μερών της κοινωνίας και των λειτουργιών των μελών της.

Βασιζόμενος στις ασχολίες των κατοίκων, ο Γεμιστός πρότεινε το χωρισμό των κοινωνικών ομάδων της

Πελοποννήσου σε τρία γένη⁹⁶ (φύλα): α) το αὐτουργικόν που αναφέρεται στους παραγωγούς αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, β) το διακονικόν που περιλαμβάνει τους μεταποιητές των πρώτων υλών (δημιουργικό), τους μεταπράτες (εμπορικό) και τους διανομείς (καπηλικό) και γ) το αρχικόν που αποτελείται από τον ηγεμόνα, τους άρχοντες, τους φύλακες της εθνικής ανεξαρτησίας (στρατιωτικούς) και τους προστατές των αδικουμένων (δικαστές).

Η αμετακίνητη “πολιτεία” του, της οποίας το θεωρητικό υπόβαθρο βρίσκεται στον Πλάτωνα⁹⁷, θεωρήθηκε από μεταγενέστερους μελετητές του έργου του ως δημιουργήμα στερεότυπης αντίληψης, που εμπόδιζε την κοινωνική εξέλιξη των ατόμων⁹⁸. Εξετάζοντας όμως τις συνθήκες κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια του Βυζαντίου, θα κατανοήσουμε τα κίνητρα του φιλόσοφου του Μυστρά.

Οι δυνατοί εκμεταλλεύονταν ασυστόλως τους πένητες και οι άρχοντες φιλονικούσαν για την αύξηση της επιρροής τους, χωρίς να σέβονται καμιά νόμιμη εξουσία⁹⁹. Αυτό το χάος ήθελε να διορθώσει η οριοθετημένη κοινωνία του Γεμιστού, καταμερίζοντας τις διαδικασίες και τις υποχρεώσεις τής κάθε ομάδας, για να εξασφαλιστεί η απαραίτητη συνεκτικότητα και η συνοχή του συνόλου¹⁰⁰. Στις επιμέρους αναφορές του για τα καθήκοντα της άρχουσας τάξης στηλίτευε τα κακώς κείμενα της εποχής του.

Έτσι συμβούλευε τους άρχοντες να μην εμπλέκονται σε οικονομικές δραστηριότητες που τους καθι-

στούσαν ανελευθέρους στην άσκηση των καθηκόντων τους¹⁰¹. Το ίδιο πρότεινε και στο δεσπότη Θεόδωρο Β΄ του οποίου το ύψιστο καθήκον έπρεπε να είναι η σωτηρία του γένους¹⁰² και η διασφάλιση της έννομης τάξης.

Όσον αφορά στις θέσεις του Γεμιστού για τα παραγωγικά στρώματα της κοινωνίας, οι προτάσεις του είχαν σκοπό να επιλύσουν το οξύ αγροτικό¹⁰³ και οικονομικό πρόβλημα, παρέχοντας κίνητρα εργασίας και απασχόλησης στους άπορους.

Τα τολμηρά του μεταρρυθμιστικά μέτρα¹⁰⁴ αποσκοπούσαν¹⁰⁵ στην αύξηση της παραγωγικότητας¹⁰⁶ και των εσόδων από την ακίνητη περιουσία, ώστε να εξασφαλιστούν οι αναγκαίες δαπάνες για την άμυνα του Δεσποτάτου.

3. Περί αμύνης.

Η σημασία της αμυντικής δωράκισης της Πελοποννήσου είχε φανεί στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, όταν οι στρατηγοί του σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄ Έβρενός μπέης και Ιαγούβ πασάς, είχαν λεηλατήσει το Άργος και το ελληνικό Δεσποτάτο¹⁰⁷. Την αναγκαιότητα της οχύρωσης της Κορίνθου και της ανοικοδόμησης του τείχους του Εξαμιλίου επισήμανε και ο Γεμιστός στην πρώτη επιστολή του προς τον αυτοκράτορα, προτείνοντας την επάνδρωση του τείχους από μόνιμο στρατιωτικό σώμα¹⁰⁸⁻¹⁰⁹.

Πιο διεξοδικά για τα αμυντικά θέματα αναφέρθηκε στο υπόμνημά του προς το Μανουήλ Β΄, εισηγούμενος

το διαχωρισμό των πολιτών σε δύο ομάδες¹¹⁰ (όμοζυγίες) στρατευομένων και φορολογουμένων, με την απαλλαγή των πρώτων από οποιαδήποτε άλλη εργασία ή φορολογική επιβάρυνση¹¹¹⁻¹¹² και την υποχρέωση των δεύτερων να εξασφαλίζουν τα μέσα συντήρησης και τον οπλισμό του στρατού σε περίοδο πολέμου¹¹³. Εκτός από τη σύσταση τακτικού στρατού πρότεινε και την εγχώρια σύνδεσή του, αντιτιθέμενος στη χρησιμοποίηση μισθοφόρων που πολεμούσαν παρακινούμενοι από οικονομικά οφέλη αδιαφορώντας για την πηγή της προέλευσής τους¹¹⁴⁻¹¹⁵.

Το ίδιο θέμα ανέπτυξε διεξοδικώς στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ο Μαχιαβέλλι στο έργο του: *Ηγεμών*, έχοντας πικρή πείρα των δεινών που προκάλεσαν οι μισθοφόροι στις ηγεμονίες της Ιταλίας¹¹⁶. Παρομοίως, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης τετρακόσια χρόνια περίπου μετά το Γεμιστό, στη διάρκεια της επανάστασης του '21, αντιμετώπισε το ίδιο πρόβλημα με τους άτακτους και υιοθέτησε την άποψη για τη σύσταση εθνικού στρατού¹¹⁷.

Το σχέδιο αμύνης¹¹⁸ όπως και οι υπόλοιπες προτάσεις του Γεμιστού, έμειναν στα χαρτιά, παρά τη δετική αντιμετώπισή τους. Την εποχή που απηύδυνε τους συμβουλευτικούς του, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ ήταν στη δύση της ζωής του, πέθανε το 1425, και ο δεσπότης Θεόδωρος Β΄ δεν είχε το ψυχικό σθένος να πραγματοποιήσει ένα τόσο φιλόδοξο πρόγραμμα. Αλλά και η ιστορική συγκυρία ήταν ακατάλληλη, αφού στις αρχές του 1424 το Βυζάντιο είχε περιοριστεί στα

προάστια της πρωτεύουσας του και ο αυτοκράτορας “νοίκιαζε” το θρόνο του πληρώνοντας στο σουλτάνο φόρο υποτελείας εκατό χιλιάδων δουκάτων ετησίως¹¹⁹.

Γεγονός είναι ότι οι Παλαιολόγοι εκτιμούσαν το Γεμιστό και ο δεσπότης Θεόδωρος Β΄ με αργυρόβουλλο¹²⁰ του 1427 του παραχώρησε εκτάσεις¹²¹ από τη Σπάρτη, το Κάστρο και τη χώρα Φαναρίου, που ανανεώθηκαν ισοβίως σ’ αυτόν και τους δύο γιούς του Δημήτρη και Ανδρόνικο, με επικυρωτικά χρυσόβουλλα των αυτοκρατόρων Ιωάννη Η΄ (1428) και Κωνσταντίνου ΙΒ΄ (1449)¹²².

Η εκτίμηση του πρώτου φάνηκε εμπράκτως για άλλη μια φορά το 1437, όταν συμπεριέλαβε το λόγιο του Μυστρά¹²³ στα μέλη της ανατολικής αποστολής που συμμετείχε στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΦΕΡΡΑΡΑΣ-ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ (1438-39) ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΓΕΜΙΣΤΟ

1. Η συμμετοχή του στην ανατολική αποστολή.

Η "ενωτική" σύνοδος άρχισε τις εργασίες της τον Απρίλιο του 1438 στο μητροπολιτικό ναό της Φερράρας, υπό την αιγίδα του πάπα Ευγένιου Δ'¹²⁴ που επιδίωκε τον υποβίβασμό της κίνησης των συνοδικών στη Βασιλεία.

Ο Γεμιστός αποφάσισε να παραβρεθεί στη σύνοδο, επειδή ήλπιζε στην πολιτιστική συμφιλίωση των Ελλήνων με τους Λατίνους¹²⁵. Εκπροσωπούσε τους λογίους του Μορέως, ενώ ο Γεώργιος Σχολάριος¹²⁶ που διαφωνούσε με το Γεμιστό για την ανωτερότητα του Πλάτωνα έναντι του Αριστοτέλη, ήταν εκπρόσωπος των λογίων της Κωνσταντινούπολης. Ανάμεσα στους υπόλοιπους λαϊκούς αντιπροσώπους ήταν ο Γεώργιος Αμοιρούτζης και ο διορισμένος αρχιεπίσκοπος Νίκαιας Βησσαρίων¹²⁷ που συνηγορούσε για την ένωση με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Ο αξιολογότερος ανα-

τολικός κληρικός ήταν ο μητροπολίτης Εφέσου Μάρκος Ευγενικός¹²⁸ που υποστήριζε το ορθόδοξο δόγμα και υπεραμυνόταν για την ανεξαρτησία της Ανατολικής Εκκλησίας.

Τη Δυτική Εκκλησία εκπροσωπούσε ο καρδινάλιος Καισαρίνι ο οποίος έπαιξε ρόλο στη σταυροφορία των δυτικών του 1444, που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της Βάρνας¹²⁹.

Η συμμετοχή του Γεμιστού στη σύνοδο ήταν περισσότερο τυπική¹³⁰ και ονομαστική, παρά ουσιαστική και είχε οριστεί μέλος της επιτροπής για την κατάρτιση των προπαρασκευαστικών εργασιών του κάθε τμήματος. Κατά την παραμονή του ωστόσο στη Φερράρα έγραψε το δοκίμιο *Περί αρετών*¹³¹, το ύφος του οποίου ήταν αριστοτελικό μάλλον, παρά πλατωνικό. Στην ουσία ο Γεμιστός δεν ήταν αντιαριστοτελικός. Η εκδήλωσή του υπέρ του Πλάτωνα οφειλόταν στον εκνευρισμό του για τη σχολαστική παρερμηνεία του Αριστοτέλη και όχι σε προσωπική αντιπάθεια για το Σταγειρίτη φιλόσοφο¹³².

Σε κάθε περίπτωση, το δοκίμιο πραγματεύεται το κλασσικό θέμα των τεσσάρων αρετών, της φρόνησης, της δικαιοσύνης, του θάρρους και της εγκράτειας. Για κάθε αρετή ο Γεμιστός αναγνωρίζει τρεις ιδιότητες από τις οποίες η σπουδαιότερη είναι η ευλάβεια προς το Θείο (θεοσέβεια)¹³³. Στο σύνολό της η πραγματεία αποτελεί σύνθεση χριστιανικών, στωϊκών, πλατωνικών και αριστοτελικών δογμάτων, και σε καμιά περί-

πτωση δεν μπορεί να κατηγορηθεί ο συγγραφέας της ως αιρετικός¹³⁴.

Την ίδια άποψη είχε και ο μαθητής του Σχολάριου Ματθαίος Καμαριώτης, ο αυστηρός λάτρης της Ορθοδοξίας και κατοπινός μέγας ρήτορας της Εκκλησίας¹³⁵. Στη διάρκεια της ζωής του Γεμιστού εξέφραζε θαυμασμό για την προσωπικότητά του. Αλλά μετά το θάνατό του, χρησιμοποίησε αυστηρή γλώσσα κατηγορώντας τον σαν άθεο και αποστάτη¹³⁶.

Η αντίθεση μεταξύ των δύο θέσεων είναι χαρακτηριστική και υποδεικνύει ότι η ανάγνωση των έργων του μέχρι το 1438/39 δεν αποκάλυπτε τις αιρέσεις που ξεσκεπάστηκαν αργότερα.

Ενώ η συζήτηση για το filioque¹³⁷ συνεχιζόταν, στα τέλη του 1438 η σύνοδος μεταφέρθηκε στη Φλωρεντία ύστερα από απαίτηση του πάπα Ευγένιου Δ'. Παρόλο που οι θεολογικές συζητήσεις προκαλούσαν πλήξη στο Γεμιστό, το ταξίδι στη Φλωρεντία¹³⁸ ήταν ένα καθοριστικό σημείο στη ζωή του και του έδωσε την ευκαιρία να παρουσιάσει στο ανθρωπιστικό κοινό της τις απόψεις του για τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

2. Γνωριμία των Δυτικών με τον Πλάτωνα.

Η μεταφορά της συνόδου ολοκληρώθηκε το Φεβρουάριο του 1439. Εκείνη την εποχή η Φλωρεντία ήταν το μεγαλύτερο υπαίθριο μουσείο του κόσμου¹³⁹. Από τη ζωή της ακμάζουσας πόλης δύο πράγματα

εντυπωσίασαν το φιλόσοφο του Μυστρά: το πολιτικό σύστημα και η αναβίωση της πλατωνικής φιλοσοφίας. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά μορφοποιούσαν τον ειδικό χαρακτήρα της Φλωρεντίας του 15^{ου} αιώνα, που τα επόμενα χρόνια έγινε γνωστός ως “αστικός ανθρωπισμός”¹⁴⁰.

Στη διάρκεια των εργασιών της συνόδου, ο Γεμιστός έδωσε διαλέξεις στους Ιταλούς ανθρωπιστές εκθέτοντας τον εαυτό του υπέρ του Πλάτωνα. Οι διαλέξεις του περιλήφθηκαν στο πολύκροτο έργο του: *Περί ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*¹⁴¹, γνωστό με το όνομα: *De Differentiis*.

Στο νεοπλατωνικό αυτό έργο αντικρούονται οι θέσεις του Αριστοτέλη σχετικά με: α) τη λογική σύλληψη του κόσμου¹⁴², β) την ιδέα της ομωνυμίας των όντων¹⁴³, γ) την ύπαρξη της πέμπτης ουσίας στην ύλη, δ) το πεπερασμένο πλήθος των ιδεών¹⁴⁴ σε σχέση με την απειρία του υλικού κόσμου και ε) την ασάφεια στο θέμα της αθανασίας της ψυχής¹⁴⁵. Σκοπός του Γεμιστού δεν ήταν να μειώσει το κύρος του Αριστοτέλη, αλλά η γνωριμία στη Δύση της σκέψης του Πλάτωνα και το ξεκαθάρισμά του αριστοτελικού έργου από τις παρερμηνείες των Αράβων και των Δυτικών σχολιαστών¹⁴⁶. Η αλλαγή στη στάση του και η πολεμική εναντίον του Αριστοτέλη, προήλθε από την επιθετική αντιμετώπιση του Σχολάριου¹⁴⁷ για το έργο του *De Differentiis*. Αυτός είναι ο λόγος που άρχισε η διαμάχη μεταξύ των πλατωνικών και των αριστοτελικών, και που επρόκειτο να απασχολήσει τους εκπατρισμένους Έλληνες λογίους κατά τη διάρκεια της επόμενης γενιάς¹⁴⁸.

Η παρουσίαση του *De Differentiis* συνδέθηκε με μια συμβολική αλλαγή του επωνύμου του Γεμιστού σε “Πλήθων”¹⁴⁹. Το παρωνύμιο-ψευδώνυμο Πλήθων σήμαινε επαγωγικά “δεύτερος Πλάτων”, όπως αναφέρει ο Μαρκίλιο Φικίνο¹⁵⁰, ο μεγαλύτερος πλατωνιστής της ιταλικής αναγέννησης, στο γράμμα που εξηγούσε την ίδρυση της Πλατωνικής Ακαδημίας στη Φλωρεντία (1459) από τον Κοσμά των Μεδίκων.

Το αποτέλεσμα των διαλέξεων του Πλήθωνα είναι δύσκολο να εκτιμηθεί. Πολύ λίγοι άφησαν κάποια αναφορά σχετικά με τις εντυπώσεις τους. Αν και το έργο του ωφέλησε τους Ιταλούς ανθρωπιστές, κανένας δε φαίνεται να το μελέτησε στη διάρκεια της ζωής του¹⁵¹.

Εξάιρεση αποτελούν ο Κοσμάς των Μεδίκων και ο Γρηγόριος Τίφερνέ¹⁵², οι μόνοι που αποτελούσαν βάσιμα το κοινό του Γεμιστού στη Φλωρεντία. Από την άλλη πλευρά η επίσκεψή του στην Ιταλία ήταν ένα καθοριστικό σημείο στη ζωή του και στην ιστορία της Αναγέννησης. Ο Vasiliev αναφέρει την παραμονή του φιλοσόφου στη Φλωρεντία «ως ένα από τα σημαντικότερα επεισόδια της ιστορίας της μεταφύτευσης της ελληνικής κλασσικής γνώσης στην Ιταλία και κυρίως της αναζωογόνησης της πλατωνικής φιλοσοφίας στη Δύση»¹⁵³. Ο Runciman αν και υποστηρίζει ότι η εισαγωγή των πλατωνικών σπουδών στις ιταλικές ακαδημίες οφειλόταν περισσότερο στους μαθητές του Βησσαρίωνα και Ιωάννη Αργυρόπουλο, τον θεωρεί ως πρωτοπόρο¹⁵⁴. Στα παραπάνω συνηγορεί και ο Wood-

house¹⁵⁵ συμπληρώνοντας ότι υπάρχει μια ισχυρή παράδοση για την ακτινοβολία του Πλήθωνα στους Δυτικούς, που επιβεβαιώνεται από τα γράμματα του Φίλελφου, από τους δύο πανηγυρικούς του Γρηγόριου Μοναχού και του Ιερώνυμου Χαριτώνυμου¹⁵⁶ και από τη μεταφορά των οστών του στο Ρίμινι από το Σιγισμούνδο Μαλατέστα.

Μια άλλη εργασία διαφορετικού χαρακτήρα, συνδέεται με την παραμονή του Γεμιστού στην Ιταλία. Προέκυψε από τις συζητήσεις του με τον Ιταλό μαθηματικό Τοσκανέλι σε θέματα γεωγραφίας.

3. Υποδείξεις και σχόλια στο Στράβωνα.

Οι γεωγραφικές γνώσεις του Πλήθωνα πιστοποιούνται από την ύπαρξη δύο χειρογράφων των οποίων το θέμα αναφέρεται σε περιγραφές περιοχών της Ελλάδας¹⁵⁷. Η εμπειρία των Δυτικών σχετικά με τη γεωγραφία βασιζόταν περισσότερο στον Πτολεμαίο παρά στο Στράβωνα. Ο Γεμιστός στις συζητήσεις του με τον Τοσκανέλι άσκησε κριτική στο Στράβωνα επισημαίνοντας ορισμένα λάθη του τελευταίου. Η κριτική του περιλαμβάνεται στο δοκίμιο για το Στράβωνα¹⁵⁸, που χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο, με τίτλο «Περί του σχήματος της κατοικήσιμης γης», αποτελεί περίληψη του δεύτερου βιβλίου του Στράβωνα και το δεύτερο, με τίτλο «Διόρθωση συγκεκριμένων λαθών του Στράβωνα»¹⁵⁹, περιλαμβάνει τις υποδείξεις του Γεμιστού σχε-

τικά με τις απόψεις του “ακριβούς”, κατά τ’ άλλα, γεωγράφου.

Τέσσερα συγκεκριμένα λάθη υποδεικνύει ο Γεμιστός σχετικά με το Στράβωνα:

– Πρώτον, ότι η Κασπία εκβάλλει υπογείως στη Μαύρη Θάλασσα, σύμφωνα με την υπόθεση του Αριστοτέλη και όχι στον Ατλαντικό όπως υποστηρίζει ο Στράβων.

– Δεύτερον, αντικρούει την υπόθεση περί του άνυδρου της τροπικής ζώνης, με τα επιχειρήματα ότι ο Νείλος πηγάζει νότια του Ισημερινού και η Κεϋλάνη εκτείνεται κατά μήκος του¹⁶⁰.

– Τρίτον, ο Στράβων δεν αντιλαμβάνεται τη σφαιρικότητα της γης.

– Τέταρτον, ο Γεμιστός θεωρούσε την Ερυθρά Θάλασσα ως τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ της Αφρικής και της Ασίας, σε αντίθεση με τον Έλληνα γεωγράφο που πίστευε ότι ο Νείλος αποτελεί το φυσικό σύνορο των δύο ηπείρων¹⁶¹.

Διόρθωσε επίσης τη θεωρία του Στράβωνα περί του ακατοίκητου της περιοχής που βρίσκεται ανατολικά της Σκυθίας και της Ινδίας, διατυπώνοντας την άποψη ότι στο δυτικό άκρο του Ατλαντικού πρέπει να υπάρχει κάποια άλλη θάλασσα (ωκεανός) που εκτείνεται ως την ανατολική Ασία¹⁶².

Μια παράδοση θεωρία αναφέρει ότι η γνωριμία των δυτικών με το Στράβωνα και οι συζητήσεις του Γεμιστού με τον Τοσκανέλι, επηρέασαν τον Χριστόφορο Κολόμβο¹⁶³ στα τέλη του 15^{ου} αιώνα.

Ο Τοσκανέλι είχε διαβάσει για τα ταξίδια του Μάρκο Πόλο και είχε συναντήσει ταξιδιώτες από τη Βόρεια Ευρώπη (Σκανδιναβία), την Ασία και την Αφρική. Είκοσι πέντε χρόνια μετά τη σύνοδο της Φλωρεντίας έγραψε ένα σημαντικό γράμμα στον Πορτογάλο φυσικό Φερδινάνδο Μαρτένς του Πόριτζ, που γνωρίστηκε με τον Χριστόφορο Κολόμβο και τον ενθάρρυνε να πλεύσει κατά μήκος του Ατλαντικού.

Αντίθετα, ο Γεμιστός απογοητευμένος από τις ανούσιες θεολογικές συζητήσεις, αναχώρησε για το Μυστρά πριν από την υπογραφή του διατάγματος της ένωσης¹⁶⁴. Εκεί ολοκλήρωσε το τελευταίο και το πιο αμφιλεγόμενο έργο του, τους *Νόμους*¹⁶⁵, που περιλαμβάνει τις ηθικές και τις φιλοσοφικές του αντιλήψεις και έγινε γνωστό μετά το θάνατό του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ

1. Πλήθωνος: *Νόμων συγγραφή.*

Ο πρόλογος των *Νόμων*¹⁶⁶ περιλαμβάνει τη θεματολογία του βιβλίου όπως την έγραψε ο Γεμιστός και όπως ο Σχολάριος της επέτρεψε να επιδιώσει:

α. Θεολογία, σύμφωνα με το Ζωροάστρη¹⁶⁷ και τον Πλάτωνα, χρησιμοποιώντας για τους θεούς τα ονόματα των Ολύμπιων θεοτήτων.

β. *Ηθική*, σύμφωνα με τους αρχαίους φιλοσόφους και με τους Στωικούς.

γ. *Πολιτική*, στο πρότυπο του σπαρτιατικού συστήματος, με εξαίρεση την υπερβολική αυστηρότητα και με την προσθήκη της φιλοσοφίας που αποτελούσε την ύψιστη πολιτική αρετή σύμφωνα με το πλατωνικό σύστημα.

δ. *Τελετές*, απλουστευμένου είδους αλλά ταυτόχρονα ολοκληρωμένες.

ε. *Φυσική επιστήμη*, κυρίως στο πρότυπο του Αριστοτέλη.

στ. Σύντομες αναφορές σε αρχές της λογικής και σε θέματα υγείας¹⁶⁸.

Το βιβλίο αποτελείται από τρεις τόμους που περιλαμβάνουν εκατόν ένα κεφάλαια μαζί με τον πρόλογο. Έχουν διασωθεί οι τίτλοι τους και το περιεχόμενο των δεκαπέντε από αυτά¹⁶⁹.

Στο ιεραρχικό σύστημα της θρησκείας του Πλήθωνα, ο Δίας είναι ο ανώτατος θεός, ο προαιώνιος, ο δημιουργός του κόσμου και το απόλυτο καλό¹⁷⁰. Στη δεύτερη βαθμίδα –προϋσταται ο Ποσειδών¹⁷¹, ο ανώτερος και ο πιο ισχυρός γιος του Δία– είναι οι υπερουράνιοι θεοί που είναι πνευματικές οντότητες απαλλαγμένες από ύλη και διαιρούνται στους Ολύμπιους και στους Ταρτάριους. Στην τρίτη, τέλος, βρίσκονται οι απόγονοι του Ποσειδώνα που διαιρούνται σε ουράνια πλάσματα και σε γήινους δαίμονες. Η ένωση του Ποσειδώνα με την Ήρα που αποτελεί την εν δυνάμει υλική υπόσταση, δημιουργεί τα αθάνατα όντα του κόσμου, των οποίων ηγούνται ο Ήλιος¹⁷² και η Σελήνη. Κατά τον ίδιο τρόπο στον κάτω κόσμο των Ταρτάρων θεών, ο Κρόνος και η Αφροδίτη δημιουργούν τα θνητά όντα.

Ο άνθρωπος είναι ο συνδετικός κρίκος¹⁷³ του νοητού και του αισθητού κόσμου, αποτελούμενος από το αθάνατο μέρος (ψυχή) και το θνητό (σώμα). Ο πρωταρχικός δε σκοπός του ανθρώπου, σύμφωνα με τον Πλήθωνα, είναι η επιδίωξη της ευτυχίας του μέσω της παρατήρησης και της μελέτης της φύσης του και των ιδιοτήτων της σε σύγκριση με τη φύση όλου του κόσμου¹⁷⁴. Η λύση που πρότεινε στα θεμελιώδη ερωτηματικά του ανθρώπου, βρίσκεται στις απόψεις των σοφών νομοθε-

τών και φιλοσόφων¹⁷⁵, που παρέθεσε κατά χρονολογική σειρά, παραλείποντας όμως, σύμφωνα με το Σχολάριο¹⁷⁶, τον πιο σπουδαίο, τον Πρόκλο¹⁷⁷.

Στο θεμελιώδες ερώτημα αν το μέλλον είναι προκαθορισμένο από τη μοίρα, ή ακαθόριστο και υποκείμενο σε αλλαγή, η απάντηση του Γεμιστού ήταν ότι πέρα από κάθε αμφιβολία τα πράγματα είναι προκαθορισμένα. Στο δεύτερο βιβλίο των *Νόμων* του, στο έκτο κεφάλαιο «Περί εμαρμένης»¹⁷⁸, αναπτύσσει τη θεωρία της αιτιοκρατίας του κόσμου από τη σοφία και τη γνώση των θεών. Αυτό δε σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι ανελεύθερος να επιλέξει την πορεία της ζωής του, αφού διαθέτει το πνεύμα (λογικό στοιχείο) που κατευδύνει όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της φύσης του¹⁷⁹.

Το θεολογικό του σύστημα συνοδεύεται από το λατρευτικό και τελετουργικό μέρος¹⁸⁰, που αναλύονται στο τριακοστό έκτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου. Το τελευταίο τμήμα της λειτουργίας περιέχει τη βάση του πληθύνειου ημερολογίου¹⁸¹ που ακολουθεί την κανονική σειρά περιγράφοντας τους σεληνιακούς μήνες και τα ηλιακά έτη. Το σύνολο των μηνών είναι δώδεκα και οι ολοκληρωμένοι έχουν τριάντα ημέρες, ενώ οι ασυμπλήρωτοι είκοσι εννέα. Ο πρώτος μήνας βρίσκεται μετά το χειμερινό ηλιοστάσιο και η επόμενη ημέρα αρχίζει από τα μεσάνυχτα.

Το τελευταίο από τα διασωθέντα κεφάλαια, η «Επινομίς», αποτελεί την περίληψη των βασικών αρχών των *Νόμων* του και ο τίτλος του οφείλεται στο ανάλογο κεφάλαιο των *Νόμων* του Πλάτωνα. Εκεί ερ-

μήνευσε την αυτοκτονία ως πράξη ενός ανώτερου αθάνατου στοιχείου που δε φθείρεται με το σώμα, αλλά απελευθερώνεται απ' αυτό. Διαφορετικά θα αντιστεκόταν και θα εμπόδιζε την πράξη της αυτοκτονίας, αφού κανένα ον δεν οδηγείται εκούσια στην αυτοκαταστροφή του¹⁸².

Την ερμηνεία αυτή δεν την ενστερνίστηκε ο Σχολάριος που με τη συμμετοχή της πριγκίπισσας Θεοδώρας, συζύγου του τελευταίου δεσπότη του Μυστρά Δημητρίου Παλαιολόγου, έκαψε το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου μετά το θάνατο του Πλήθωνα. Στη θεολογική πραγματεία του *Στον τρισυπόστατο Θεό μας και δημιουργό όλων των πραγμάτων και εναντίον των αθειστών και πολυθεϊστών*, εξηγεί ότι: «η καταστροφή του βιβλίου των *Νόμων* ήταν απαραίτητη, εξαιτίας της αμάθειας των περισσότερων ανθρώπων οι οποίοι θα ήταν επικίνδυνο να πειστούν από τη λαθραία φήμη για τη σοφία του Γεμιστού»¹⁸³. Υπάρχει συνεχής αμφιταλάντευση στις κρίσεις του Σχολαρίου για το φιλόσοφο του Μυστρά. Από τη μια μεριά εξέφρασε θαυμασμό για τη μόρφωση και τα ηθικά του προσόντα¹⁸⁴, ενώ από την άλλη τον κατηγόρησε ως αιρετικό¹⁸⁵ και βλάσφημο.

Αν και η καταστροφή του βιβλίου του Πλήθωνα θεωρείται δεοντολογικώς αδικαιολόγητη, η ενέργεια του Σχολαρίου εξηγείται από τις ιδιόζουσες συνθήκες¹⁸⁶ στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου.

Ο Γεώργιος Γεμιστός και ο Γεώργιος Σχολάριος αντιπροσωπεύουν την τελευταία αναλαμπή του βυζα-

ντινού πνεύματος πριν από την εκπνοή του. Ο πρώτος¹⁸⁷, οραματιζόταν την πολιτικοκοινωνική αναγέννηση του ελληνισμού μέσω της αναβίωσης του κλασσικού πολιτισμού σε όλο του το φάσμα. Ο δεύτερος, ήθελε να περιφρουρήσει τη χριστιανική ιδεολογία¹⁸⁸ της αυτοκρατορίας, έστω και με θυσία της πολιτικής ανεξαρτησίας της.

Στην Ανατολή, οι προσδοκίες του Πλήθωνα “δικαιώθηκαν” με τη συνεισφορά της πίστης του Σχολάριου ο οποίος, ως Οικουμενικός Πατριάρχης, κατέστη ο εθνικός ηγέτης του σκλαβωμένου γένους. Αντίθετα στη Δύση, οι ιδέες του βρήκαν πρόσφορο έδαφος παρά τις σημαντικές διαφοροποιήσεις του δυτικού ορθολογισμού.

2. Η επίδραση του Γεωργίου Γεμιστού στη Δύση.

Ο Γεώργιος Γεμιστός πέθανε στις 26 Ιουνίου 1452, όπως αναφέρει μια επιγραφή ανώνυμου συγγραφέα¹⁸⁹, ένα περίπου χρόνο πριν από την άλωση και τον ηρωικό θάνατο του Κωνσταντίνου ΙΒ΄ Παλαιολόγου, του τελευταίου αυτοκράτορα¹⁹⁰ του Βυζαντίου, στα τείχη της Βασιλεύουσας¹⁹¹. Ο Γεώργιος Σχολάριος, ως Γενναδιος Β΄, έγινε ο πρώτος Οικουμενικός Πατριάρχης της Ορθοδοξίας και ανέλαβε το δύσκολο έργο της διατήρησης του ελληνισμού.

Στην ελεύθερη Δύση, το έργο της υστεροφημίας του Γεμιστού ανέλαβε ο “ενωτικός” Βησσαρίων, ο πιο επιφανής μαθητής του και ο πιο διαπρεπής βυζαντινός

ουμάνιστής της αναγέννησης¹⁹². Στο συλλυπητήριο γράμμα του προς τους γιούς του Πλήθωνα, Δημήτριο και Ανδρόνικο, αναφέρει ότι: «είμαι ευτυχισμένος που μαθήτευσα κοντά σ' αυτό τον άνθρωπο, το σοφότερο που γεννήθηκε στην Ελλάδα μετά τον Πλάτωνα, εξαιρώντας τον Αριστοτέλη»¹⁹³.

Το αντίθετο έκαναν ο Γεώργιος Τραπεζούντιος¹⁹⁴ και ο Θεόδωρος Γαζής, που προσπάθησαν κυρίως να διαστρεβλώσουν τις θεωρίες του Γεμιστού, παρά να υπερασπιστούν την ανωτερότητα του Αριστοτέλη σε σχέση με τον Πλάτωνα. Δύο εκπατρισμένοι λόγιοι της επόμενης γενιάς, που τους ήταν γνωστό το όνομα του Πλήθωνα, ήταν ο Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης και ο Μανουήλ Καβάκης, ο γιος του πιο αφοσιωμένου οπαδού του Γεμιστού, του Δημήτριου Ραούλ Καβάκη. Ένας άλλος που μίλησε με ενθουσιασμό για το φιλόσοφο του Μυστρά, ήταν ο Θεόδωρος Σπαντουγκνίνος¹⁹⁵ που τον περιέγραψε σαν τον πιο μορφωμένο άνθρωπο και τον πιο βαθύ γνώστη των ελληνικών γραμμάτων από την εποχή του Αριστοτέλη.

Στα τέλη ωστόσο του 15^{ου} αιώνα, με εξαίρεση τον Κοσμά των Μεδίκων και τον Σιγισμούνδο Μαλατέστα, πολύ λίγοι εκπατρισμένοι Έλληνες και ακόμα λιγότεροι Ιταλοί, επηρεάστηκαν από το έργο και την παρουσία του Πλήθωνα στην Ιταλία.

Ο Κοσμάς, επηρεασμένος από τις διαλέξεις του Γεμιστού για τον Πλάτωνα, έγινε ο ιδρυτής της Πλατωνικής Ακαδημίας της Φλώρεντίας (1459) και ανέθεσε τη διεύθυνσή της στο νεαρό προστατευόμενό του Μαρ-

σίλιο Φικίνο, το σημαντικότερο πλατωνιστή¹⁹⁶ στον πρώτο αιώνα της Ιταλικής Αναγέννησης. Η Ακαδημία ήταν κυρίως ίδρυμα διανοουμένων, παρά ο τόπος πανεπιστημιακών σπουδών πάνω στον Πλάτωνα. Μια από τις λειτουργικές της αρχές ήταν ο εορτασμός της υποτιθέμενης ημερομηνίας των γενεθλίων του Έλληνα φιλοσόφου¹⁹⁷.

Ο άλλος Ιταλός ηγεμόνας που επηρεάστηκε εμμέσως από την προσωπικότητα του Γεμιστού, ήταν ο άρχοντας του Ρίμινι Σιγισμούνδος Μαλατέστα, γιος του Πανδόλφου Μαλατέστα, του Λατίνου αρχιεπισκόπου της Πάτρας μέχρι το 1441.

Όταν το 1465 ο Σιγισμούνδος επικεφαλής ενός βενετικού στρατού εισέβαλε στο Μυστρά και αναγκάστηκε να υποχωρήσει, πήρε κατά την αναχώρησή του τα οστά του Γεμιστού και τα εναπόθεσε σε σαρκοφάγο που τοποθετήθηκε στον εξωτερικό τοίχο του οικογενειακού μνημείου των Μαλατέστα, στο Ρίμινι της Ιταλίας. Η επιγραφή που υπάρχει στο περίβλημα της σαρκοφάγου αναφέρει: «Τα λείψανα του Γεμιστού από το Βυζάντιο, του ηγεμόνα των φιλοσόφων του καιρού του, ο Σιγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστα, γιος του Πανδόλφου, κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο εναντίον του βασιλιά-αυτοκράτορα των Τούρκων, από την αμέτρητη αγάπη για τους λογίους, που τον φλογίζει, εφρόντισε να μεταφερθούν και να ενταφιαστούν εδώ. 1465»¹⁹⁸.

Η δικαίωση όμως του Πλήθωνα στην ιστορία των ιδεών, είχε ήδη αρχίσει από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, με

την οικειοποίηση από τη δυτική διανόηση των ιδεών του Πλάτωνα και την απαγκίστρωση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας από τον εναγκαλισμό της “παραποιημένης” φιλοσοφίας του Αριστοτέλη¹⁹⁹.

3. Το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας για το έργο του Γεωργίου Γεμιστού.

Ως τις αρχές του 17ου αιώνα η ιστορική έρευνα για το Γεώργιο Γεμιστό, παρόλο που υπήρχαν αρκετές εκδόσεις²⁰⁰ των έργων του, βασιζόταν σε αμφισβητούμενες κρίσεις. Από τα μέσα όμως του 19ου αιώνα, η έκδοση των *Νόμων* από τον G. Alexandre και των *Συμβουλευτικών* στις αρχές του 20ου αιώνα, από το Σπυρίδωνα Λάμπρο, βοήθησε στη διατύπωση πιο αντικειμενικών κρίσεων σχετικά με το έργο και τη ζωή του Πλήθωνα.

Δεν έπαψε ωστόσο ο χαρακτηρισμός του έργου του να γίνεται ανάλογα με τη σκοπιά του κάθε ιστορικού και με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες της εποχής του.

Ορισμένοι, αφορμώμενοι από τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις του και τις φιλοσοφικές του ιδέες, χαρακτήρισαν το Γεμιστό ως ονειροπόλο²⁰¹, ουτοπιστή²⁰², σοσιαλιστή²⁰³, κοινωνιστή²⁰⁴, θεόσοφο²⁰⁵, κοινωνιολόγο²⁰⁶, οπαδό της κοινοκτημοσύνης²⁰⁷ και ρομαντικό²⁰⁸. Αντίθετα, άλλοι υποστήριξαν την πολιτική σκοπιμότητα²⁰⁹ των προτάσεών του και την αντιδιαστολή τους με την πραγματική εικόνα του φιλοσόφου²¹⁰.

Στα μέσα του αιώνα μας ο Διονύσιος Ζακυθηνός χαρακτήρισε τον Πλήθωνα ως τον τελευταίο Βυζαντινό και τον πρώτο Νεοέλληνα²¹¹. Πιο εξειδικευμένες μελέτες συνέδεσαν το έργο του με τις νεώτερες κοινωνιολογικές αντιλήψεις²¹² και τις θεωρίες της οικονομικής επιστήμης²¹³.

Από την πλευρά των ξένων ιστορικών, ο F. Masai επισήμανε τις πλατωνικές επιρροές²¹⁴ του Γεμιστού, ενώ αξιοσημείωτη είναι η άποψη του A. Toynbee ότι η πρόγνωση του Πλήθωνα για την αναβίωση του παγανισμού στην εκπνοή του χριστιανισμού, μπορεί κάποτε να εκπληρωθεί²¹⁵.

Η πιο εμπεριστατωμένη ωστόσο προσωπογραφία του Γεμιστού, οφείλεται στον C. Woodhouse ο οποίος τον χαρακτήρισε ως τον τελευταίο αρχαίο Έλληνα από τη σκοπιά των “παγανιστών” και τον πρώτο Νεοέλληνα από τη σκοπιά των σύγχρονων εθνικιστών, επισημαίνοντας ταυτοχρόνως το μικρό ενδιαφέρον της Δύσης για το έργο του Πλήθωνα²¹⁶.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με την εξέταση του ενδιαφέροντος της ιστορικής έρευνας για το έργο του Γεμιστού, ολοκληρώνεται η προσπάθεια σκιαγράφησης της βιογραφίας του “αυθεντικότερου λογίου” στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου.

Οι πολιτικές προτάσεις του, όπως αυτές εκφράστηκαν στους Συμβουλευτικούς του προς τους Παλαιολόγους ηγεμόνες, αν και αντιπροσωπεύουν τη μεταφυσική αγωνία του μεσαιωνικού κόσμου, διαπνέονται ωστόσο από το στοιχείο της έντονης εθνικής αυτοσυνείδησης. Παρόλο που στα μέσα του 15^{ου} αιώνα οι ιστορικές συνθήκες καθιστούσαν ανέφικτα τα σχέδιά του, η γλώσσα και η πάτριος παιδεία που ζητούσε ο Γεμιστός για την αναγέννηση του έθνους, αποτέλεσαν τα ζωτικά συστατικά του σκλαβωμένου γένους στη διάρκεια της μακρόχρονης οθωμανικής κυριαρχίας, μέχρι η εθνική ιδέα να ωριμάσει και οι Έλληνες να διεκδικήσουν τον ιστορικό τους ρόλο ανάμεσα στα υπόλοιπα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη.

Σε μια πιο εκλογικευμένη μορφή, οι ιδέες του επηρέασαν τις πολιτικές και τις κοινωνικές αντιλήψεις σημαντικών στοχαστών της Αναγέννησης στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, όπως τον Νικολό Μακιαβέλλι που στον *Ηγεμόνα* του προτείνει τη δημιουργία ενός ισχυρού και ενιαίου μοναρχικού κράτους, με τη θερμή πα-

ράκληση να απαλλαγεί η Ιταλία από τα μισθοφορικά στρατεύματα που ευθύνονται για την παρακμή της.

Η επίδραση ωστόσο των ιδεών του ήταν καθοριστική στο χώρο της ιστορίας του πολιτισμού. Στη δυτική διανόηση, ύστερα από διάστημα δύο αιώνων, υποχωρεί ο αριστοτελικός σχολαστικισμός και επικρατεί ο Πλάτων, ο πνευματικός μέντορας του Πλήθωνα, ως ιδεολογικός φορέας στη διαμόρφωση των νέων πρότυπων του ευρωπαϊκού πνεύματος.

Μπορεί ο καρδινάλιος Βησσαρίων, ο πνευματικός μαθητής του Γεμιστού, να αποτελεί τον ουσιαστικό εκφραστή του πλατωνισμού της Αναγέννησης, ο Πλήθων όμως είναι ο πρώτος που επισήμανε στους ουμανιστές της Δύσης, τη μελέτη των αρχαίων φιλοσόφων από το πρωτότυπο και τις πηγές.

Αλλά και οι γεωγραφικές και οι αστρονομικές του υποδείξεις, υπήρξαν πολύτιμοι οδηγοί στα πρώτα ταξίδια των Ιταλών θαλασσοπόρων για την εξερεύνηση των νέων χωρών που η ανακάλυψή τους προσδιόρισε τις γεωπολιτικές εξελίξεις μέχρι τις ημέρες μας.

Και βεβαίως η επίδραση των ιδεών του υπήρξε αξεπέραστη στο χώρο της τέχνης. Το θεμελιώδες ερώτημα της πληθύνειας φιλοσοφίας ποιος είναι ο άνθρωπος και ποια είναι η φύση του σε σχέση με το φυσικό κόσμο, στάθηκε το ορόσημο της εικαστικής δημιουργίας των καλλιτεχνών της Αναγέννησης, που με πρωτοστάτη τον Λεονάρντο ντα Βίντσι, τον πιο καίριο εκφραστή της, προσπάθησαν να πετύχουν την εκφραστική τελειότητα συνδυάζοντας την αρμονική και την

πλαστική αναπαράσταση του φυσικού κόσμου, με την καθιερωμένη χριστιανική παράδοση.

Η σκέψη του Πλήθωνα εμποτισμένη από τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, του εκπροσώπου της ελληνικής ιδεολογίας σε όλη τη διάρκεια του βυζαντινού πολιτισμού, παρασύρθηκε σε επινοήσεις που δεν ανταποκρίνονταν στην ιστορική πραγματικότητα στα τέλη του μεσαίωνα. Η υπεύθυνη όμως στάση ενός τολμηρού πνεύματος και η θεωρητική σύλληψη του “ανέφικτου”, αποτελούν γνωρίσματα των ξεχωριστών μορφών στην ιστορία της ανθρωπότητας. Στο “ανέφικτο” αυτό πέταγμα κάθε ελεύθερης προσωπικότητας, ο ελληνισμός οφείλει την εθνική του ανεξαρτησία και τη διατήρησή του στις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπισε σε όλη τη σύγχρονη ιστορία του.

Από την άποψη αυτή, ο Γεώργιος Γεμιστός συγκαταλέγεται ανάμεσα στις ξεχωριστές μορφές της ιστορίας του πνεύματος, που έλαμψε στο στερέωμα της Δύσης στην εκπνοή του υστεροβυζαντινού πολιτισμού. Τη λάμψη αυτή του πνεύματος του Πλήθωνα εκφράζει ποιητικώς το επίγραμμα του Ιταλού ανθρωπιστή Φραγκίσκου Φίλελφου, που αποδίδει τη δέουσα τιμή του πνευματικού κόσμου της Δύσης, ο οποίος όπως επισημάνθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν έδειξε το ανάλογο ενδιαφέρον για το έργο του αναγεννησιακού Έλληνα²¹⁷:

*Κοίρανε σοφῶν ἀρετῆς ἔμψυχον ἄγαλμα
ὅς λάμπεις πινητῇ Δαναοῖς ἐν ᾗ πασι μαθήσει
ὥς ἢ νυκτιπλανῆς ἄστροις ἐν ἐλάττοσι μήνῃ.*

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. D. Nicol, 1996, σ. 397-8.
2. Βλ. *Το Χρονικόν του Μορέως*, έκδ. Πέτρος Καλονάρος, Αθήνα 1940 (ανατύπωση 1969 και 1989).
3. Πρβλ. Σαββίδης, *Μελέτες*, σ. 62-4.
4. Πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, 1996⁴, σ. 358-9.
5. Πρβλ. Α. Αλεξανδρής, *Η θαλασσία δύναμις εις την ιστορίαν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1957.
6. Για το φορολογικό σύστημα του Βυζαντίου βλ. M.F. Hendy, *The Economy, fiscal administration and coinage at Byzantium*, έκδ. Variorum, Λονδίνο 1989. Πρβλ. Αλ. Διομήδης, *Τα αίτια της οικονομικής παρακμής του Βυζαντίου*, Επιθεώρηση Κοινωνικής και Οικονομικής Επιστήμης, τ. 6, 1937, σ. 139-55.
7. Πρβλ. Γ. Καββαδίας, 1987, σ. 53.
8. Πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 493.
9. Για την οικονομική πολιτική των Παλαιολόγων βλ. Δ. Ζακυθηνός, 1975², passim. Βλ. επίσης Ι. Καραγιαννόπουλος, ό.π.
10. Βλ. L. Brehier, 1949, σ. 585. Πρβλ. Γ. Καββαδίας, ό.π., σ. 35.
11. Βλ. εδώ Παρ. Γ. Πρβλ. Ν. Νικολούδης, *Ερμηνευτικά προβλήματα ενός ιστορικού γεγονότος: Η κατάληψη της Καλλίπολης και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης*, Τα Ιστορικά, τεύχ. 16, 1992, σ. 43-5, D. Nicol, ό.π.
12. Πρβλ. D. Nicol, ό.π., σ. 400-1.
13. Πρβλ. J. Burckhardt, 1997, σ. 16-9.
14. Στο ίδιο, ό.π., σ. 102-5.
15. Πρβλ. C.M. Woodhouse, 1986, σ. 4-6.
16. Βλ. Σαββίδης, *Μελέτες*, σ. 79-86.
17. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, 1979, σ. 136. Πρβλ. Γ. Καββαδίας, ό.π., σ. 57-61.
18. Η νίκη "της δημοκρατίας των κουρελιών", όπως αναφέρει ο Ch. Diehl, 1986³, σ. 94. Πρβλ. Γ. Καββαδίας, ό.π., σ. 62.
19. Στα μέσα του 14ου αιώνα, πολιτικές ανακατατάξεις συντελούνται και στη Δύση. Πρβλ. C. Woodhouse, ό.π., σ. 6. Βλ. επίσης Δ. Δανιηλίδης, 1955, passim.
20. Πρβλ. Δ. Ζακυθηνός, *Ιδεολογικά συγκρούσεις εις την πολιιορκομένην Κωνσταντινούπολιν*, ΝΕ σ. 47, 1950, σ. 794-99.
21. Βλ. W. Blum, 1988, σ. 1. Πρβλ. Κ. Σάβας, 1868, σ. 1, υπ. 1.
22. Πρβλ. Κ. Σάβας, ό.π.

23. Ο Δημήτριος Κυδώνης στο έργο *Ρωμαίοις Συμβουλευτικός*, έκδ. J.P. Migne, PG 154, σσ. 961-1008, διακήρυξε την εθνική συγγένεια των Ρωμαίων (= Βυζαντινών) προς τους Ρωμαίους (= Λατίνους).

24. Πρβλ. Α. Σαββίδης, *Σελίδες από τη βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14ο και 15ο αιώνες*, Αθήνα 1991.

25. Πρβλ. C. Woodhouse, ό.π., σ. 5.

26. Βλ. Fr. Miklosich-I.Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani I*, 1860, σ. 497. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 17, όπου αναφέρει ότι ο Δημήτριος Γεμιστός πιθανόν να ήταν πατέρας του Πλήθωνα, επειδή ο μεγαλύτερος γιός του είχε το ίδιο όνομα, συνήθεια η οποία ήταν συχνή στα χριστιανικά ονόματα (το όνομα του παππού δινόταν στον εγγονό).

27. Βλ. F. Masai, 1956, σ. 52-3. Πρβλ. Woodhouse, ό.π.

28. Πρβλ. G. Buckler, 1986³, σ. 296-7, 308.

29. Πρβλ. E. Maltese, *Georgii Gemistri Plethonis. Opuscula de Historia Graeca* (Bibliotheca scriptorium Graecorum et Romanorum Teubneriana), Λειψία 1989.

30. Βλ. A. Diller, 1937, σ. 441-51. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 180-6.

31. Πρβλ. A. Tihon-R.Mercier, *Georges Gimiste Plithon. Manuel d'Astronomie*, CDAB IX, Louvain 1997.

32. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 48.

33. Πρβλ. Α.Μπενάκης, ΠΒΑ 8, 1988, σ. 308.

34. Έχουν αναγνωριστεί και δύο αποσπάσματα του Γεμιστού από τα έργα του Πλάτωνα, *Παρμενίδης και Τίμαιος*. Βλ. Δ. Δέδες, *Die Handschriften und das Werk des Georgios Gemistos (Plethon)*, Ελληνικά 33, 1981, σ. 72. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 19.

35. Ο G. Papacostas, 1979, σ. 6, αναφέρει ότι ο Γεμιστός στη νεότητά του μελέτησε νομικά και φιλοσοφία με δάσκαλο το Δημήτριο Κυδώνη.

36. Πρβλ. Δ. Δέδες, 1975-76, σ. 425.

37. Πρβλ. Μ. Σέργης, 1996, *passim*.

38. Η αναφορά του Σχολάριου γίνεται στο πρώτο γράμμα του στη Θεοδώρα Ασενία, σύζυγο του Δημήτριου Παλαιολόγου, του τελευταίου δεσπότη του Μυστρά: βλ. Γ. Σχολάριος, *Απαντα IV*, 1928-36, σ. 152.

39. Πρβλ. Σχολάριος, ό.π., όπου αναφέρει: «Οὗτω δὲ προκαταληφθέντι πάνυ εἰκός ἐστι διὰ τὴν ἑλλειψιν τῆς ἐκ Θεοῦ χάριτος... ὁ καὶ Ἰουλιανῷ καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἀποστάταις συνέβη».

40. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 38.

41. Οι πιθανοί συσχετισμοί μεταξύ του Ιουλιανού και του Γεωργίου Γεμιστού, δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς ως σήμερα από την ιστορική έρευνα. Πρβλ. Α. Ζού-

μπρος, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, *Ο Ιουλιανός του 15ου αιώνα*, Αθήνα 1991, σ. 162-168.

42. Πρβλ. Δ. Δέδες, 1975-6, σ. 426.

43. Βλ. Nicol, ό.π., σ. 431-2. Πρβλ. εδώ Παρ. Γ.

44. Βλ. Ι. Μαμαλάκης, 1955, σ. 501.

45. Βλ. στο ίδιο, ό.π., σ. 502-3. Πρβλ. Nicol, ό.π., σ. 434-5.

46. Πρβλ. Σχολάριος, ό.π., σ. 153: «Ἐκείνῳ δὲ τῷ φαινομένῳ μὲν Ἰουδαίῳ ἐλληνιστῇ δὲ ἀκριβῶς οὐ μόνον ὡς διδασκάλῳ πολὺν συνῶν χρόνων ἀλλὰ καὶ ὑπηρετῶν ἐν οἷς ἔδει καὶ ζωαρκοῦμενος ὑπ' ἐκείνῳ τό γάρ τά μάλιστα δυναμένων ἦν ἐν τῇ τῶν βαρβάρων τούτων αὐτῇ. Ἐλισσαῖος ὄνομα ἦν αὐτῷ».

47. Πρβλ. Α. Μπενάκης, ό.π., σ. 308.

48. Το πρώτο ἔργο (ἐκδ. Kieszkowski, 1936, σ. 161-3), εἶναι σύντομη ἐπεξήγηση τῶν χρησμῶν τῶν Χαλδαίων, ποὺ τὸν 5ο αἰῶνα εἶχαν μελετηθεῖ ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους Ιάμβλιχο, Πρόκλο, Σμπλικίο καὶ Δαμάσκιο. Πληθιάζοντας στὰ χρόνια τοῦ Γεμιστοῦ, εἶχαν ἀπασχολήσει τὸν Ιωάννη Ψελλό καὶ τὸν Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο στὸν 11ο αἰῶνα. Τὸ 14ο αἰῶνα οἱ χρησμοὶ προσέλκυσαν τὸ Θεόδωρο Μετοχίτη καὶ τὸ Νικηφόρο Γρηγορά. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ δεύτερο ἔργο (τὸ ἐλληνικὸ κείμενο στὸν Migne, PG 160: 973-4), ἀποτελεῖ μία σύνοψη τοῦ διδίου τῶν Νόμων. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 48, 319.

49. Πρβλ. C. Alexandre, *Πλήθωνος Νόμων Συγγραφῆς τὰ σωζόμενα*, Παρίσι 1858 (ανατύπ. Ἀμστερνταμ 1966, Παρίσι 1982), σ. 1-261.

50. Βλ. C. Alexandre, ό.π., σ. 26-32. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 327.

51. Βλ. A. Savvides, *Morea and Islam, 8th-15th centuries: a survey*, JOAS 2, 1990, σ. 64. Πρβλ. K. Ἀμαντος, 1955, σ. 100.

52. Βλ. εδώ Παρ. Β. Πρβλ. Ι. Μελάς, *Τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα τοῦ Σεῖχ Μπεντρεντίν Σιμαβναβή, κατὰσκέρ τῶν Οθωμανῶν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση (1416-18)*, Αθήνα 1983.

53. Πρβλ. Ι. Μαμαλάκης, ό.π., σ. 509-11.

54. Πρβλ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 3, σ. 260: «Τὴν γῆν ἅπασαν ὥσπερ ἴσως ἔχει κατὰ φύσιν κοινὴν ἅπασιν τοῖς ἐνοικοῦσι εἶναι, ἀντιποιεῖσθαι δὲ μηδὲνα ἰδίᾳ χωρίου μηδενός».

55. Βλ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 4, σ. 131: «το γένος σώζειν». Πρβλ. Γ. Καββαδίας, ό.π., σ. 121-2.

56. Βλ. εδώ Παρ. Γ. Για δύο μάχες Κοσσυφοπεδίου, βλ. ἐπίσης Α. Σαββίδης, *Βυζάντιο-μεσαιωνικὸς κόσμος-Ισλάμ*, Αθήνα 1996, σ. 47-54. Πρβλ. D. Nicol, ό.π., σ. 454-7.

57. Ο «δια πυρός» θάνατος τοῦ Ελισσαίου, ἀν καὶ ἦταν ἀντίθετος με τὶς μεθόδους τῶν Οθωμανῶν, συμφωνοῦσε με τὴν πυρολατρεία τοῦ Ζωροάστρη. Πρβλ. Runciman, 1986, σ. 126.

58. Βλ. του ιδίου, ό.π., σ. 127.
59. Βλ. W.J. Barker, *Manuel II Paleologus (1391-1425): A study in late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, NJ), 1968.
60. Πρβλ. Π. Κανελλόπουλος, 1967², σ. 263: «Έτσι διασταύρωσαν τά βήματα τους τρεις φιλόσοφοι, πού ό καθένας τους είχε τό δικό του πνευματικό νόμο».
61. Βλ. Nicol, ό.π., σ. 476-9. Πρβλ. εδώ Παρ Γ.
62. Στη μάχη της Άγκυρας ο Βαγιαζήτ Α΄ συνελήφθη αιχμάλωτος από τον Ταμερλάνο και το επόμενο έτος πέθανε, αφήνοντας διαιραιμένη την οθωμανική αυτοκρατορία. Πρβλ. Nicol. ό.π., σ. 494-7.
63. Βλ. Γρηγορίου μοναχού, *Μονωδία τῶ σοφῷ διδασκάλῳ Γεωργίῳ τῶ Γεμιστῶ*, PG 160, στ. 817. Πρβλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. Α΄, 1961, σ. 172. Αντίθετα ο Γεννάδιος Β΄ σε επιστολή του προς τη δέσποινα Θεοδώρα, αναφέρει ότι ο Γεμιστός εξορίστηκε στο Μυστρά εκδιωκόμενος από την Εκκλησία. Πρβλ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 2, σ. 21 κ.ε.
64. Η ίδρυση του Μυζηθρά, το 1249, από το Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο, περιγράφεται στο *Χρονικόν του Μορέως*, ό.π., σ. 125, στ. 2988-90:
 «Διατί τοῦ ἄρρεσεν πολλά νά ποιήση δυναμάριν,
 ὥρισε ἀπέξω στό βουνί κ' ἔχτισαν ἕνα κάστρον,
 και Μυζηθράν τ' ὠνόμασεν, διατί τό ἔκφραζον οὕτως».
- Βλ. S. Runciman, ό.π., σ. 35. Πρβλ. W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τόμ. Α΄, 1909-10, σ. 146-7.
65. «Διηρημένη και στασιάζουσα ή του Πέλοπος», Βλ. Σ. Λάμπρος, *Αργυροπούλεια*, 1910, σ. 4. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 4 (βλ. επίσης, Ν. Νικολούδης, «Οι απόψεις του Λαονίκου Χαλκοκονδύλη για την Πελοπόννησο του 14ου αιώνας», *Βυζαντινές Μελέτες*, τ. Ε΄ (1993), σ. 374.
66. Βλ. Α. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τόμ. Α΄, 1954, σ. 793: «Η κυρία πόλις τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως, όπου ἔμεινε ο δεσπότης, ἦτο τόν 14ο αἰώνα καί εἰς τάς ἀρχάς τοῦ 15ου, ἕνα πνευματικόν καί πολιτικόν κέντρον τοῦ ἀναγεννωμένου Ἑλληνισμοῦ». Πρβλ. C. Diehl, 1986³, σ. 102.
67. Βλ. εδώ κεφ. Ι.2, σημ. 63. Πρβλ. Θ. Νικολάου, *Ο Ζυροάστρης εις το φιλοσοφικόν σύστημα του Γ. Γεμιστού-Πλήθωνος*, ΕΕΒΣ 38, 1971, σ. 314.
68. Βλ. I. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3τ., Paderborn 1923-42. Χ. Πατρινέλης, *Βησσαρίων*, ΘΗΕ 3, 1963, σ. 847-51.
69. Το ίδιο αυστηρός κριτής του Γεμιστού ήταν και ο Ματθαίος Καμαριώτης, μαθητής του Σχολάριου. Βλ. Κ. Μαμώνη, *Η αντίκρουση του περί εμπαρμένης λόγου του Πλήθωνος από τον Ματθαίο Καμαριώτη*, Αθήνα 1983. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 38.

70. Ο μόνος που μετά το 1440 ήταν με δεβαιότητα μαθητής του. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 33· βλ. επίσης εδώ N. Nicoloudis, *Observations on the possible sources of Laonikos Chalkokondyles' Demonstrations of Histories*, Βυζαντινά 17, 1994, σ. 76.

71. Ο Μοναχός Ισίδωρος έγινε μητροπολίτης το 1412, αλλά παραιτήθηκε το 1430. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., όπου αναφέρει ότι υπάρχει απλή συνωνυμία μ' έναν παπά με το ίδιο όνομα, που έγινε μητροπολίτης Κιέβου και κεφαλή της Ρωσικής Εκκλησίας.

72. Βλ. *Επιδημία Μάζαρι εν Άδου*, έκδ. Boissonade *Anecdota graeca*, τόμ. Γ', Παρίσι 1831, *passim*. Πρβλ. W. Miller, *Οι ηγεμόνες της Πελοποννήσου*, ΝΕ. 21, 1927, σ. 272-304.

73. Πρβλ. J. Chrysostomides, *Manuel II Paleologos, Funeral oration on his brother Theodore*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 67-9.

74. Βλ. εδώ Παρ. Γ'. Πρβλ. D. Nicol, ό.π., σ. 535.

75. Βλ. του ιδίου, ό.π., σ. 504-5.

76. Μέχρι να αναλάβει ο Θεόδωρος Β', ο Μανουήλ Β' είχε διορίσει τον πρωτοστράτορα Μανουήλ Φραγκόπουλο ως αυθέντη του Μυστρά. Πρβλ. S. Runciman, ό.π., σ. 68.

77. Βλ. Rh. Sherrard-J. Campbell, *Η ιστορική ανάδυση του νεοελληνικού Κράτους*, Σύνορα 40, 1966-67, σ. 255.

78. Πρβλ. Nicol, ό.π., σ. 434.

79. Βλ. του ιδίου, ό.π., σ. 514.

80. Βλ. του ιδίου, ό.π., σ. 517.

81. Βλ. εδώ Κεφ. Ι.2, σημ. 52.

82. Για τη χρονολόγηση των υπομνημάτων βλ. I. Μαμαλάκης, 1939, σ. 73-78, F. Masai, ό.π., σ. 387-8, B. Knös, *Gemiste «Plethon et son souvenir», Lettres d' Humaniste* 9, 1950, σ. 97-186, D. Zakythinos, *Le Despotat*, τόμ. Β', 1975², σ. 227-44, C. Woodhouse, ό.π., σ. 92, Χρ. Μαλτέζου, *Τό Δεσποτάτον του Μορέως (1261-1461)*, ΙΕΕ, τ. Θ', 1979, σ. 278.

83. Βλ. Α. Μομφεράτος, *Οι Παλαιολόγοι εν Πελοποννήσω*, 1913, *passim*. Πρβλ. D. Zakythinos, ό.π., τόμ. Α', 1932, σ. 168-75.

84. Βλ. W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, τόμ. Β', 1909-10 (1960²), σ. 65. Πρβλ. Ν. Καζάκης, 1994, σ. 23.

85. Πρβλ. ΠΠ, 3, σ. 247, 248: «Ἐσμέν γάρ οὖν ὧν ἡγεῖσθαι τε καὶ βασιλεῦτε Ἑλλήνες τό γένος, ὡς ἦ τε ἡ φωνή καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ».

86. Βλ. S. Runciman, *The last Byzantine Renaissance*, 1970, σ. 19. R. Browning, *The Byzantine Empire*, 1980, σ. 144. Πρβλ. Γ. Καββαδίας, ό.π., σ. 89.

87. Βλ. Nicol. ό.π., σ. 524. Πρβλ. Καββαδίας, ό.π., σ. 44-5.

88. Στην ανατολική Ευρώπη η ύπαρξη της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθυστέρησε τη σύσταση ελληνικού κράτους επί τέσσερις αιώνες. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 6.

89. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Origins of the Greek Nation, The Byzantine Period 1204-1261*, New Brunswick 1970, passim.

90. Βλ. εδώ Κεφ. Ι. 3, σημ. 77: «Η ὑπαρξίς ἤδη τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ ἀπετέλει τήν ἐπὶ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἐδάφους βάσιν τῆς κινήσεως αὐτῆς». Πρβλ. Nicol, ό.π., σ. 541, G. Papacostas, 1979, σ. 8.

91. Βλ. ΠΠ, τ. 4, σ. 129: «Ὅσῳ γάρ ἡμῖν χειρὼν ἔσχηκε τὰ πράγματα., τοσούτῳ μάλιστα καὶ τὴν πολιτείαν ὡς σπουδαιοτάτην ἀντιπιδέναι δεῖ τὴν ἀσθενεῖαν τὴν τῶν πραγμάτων ἀνισώσουσαν». Πρβλ. Ν. Καζάκης, ό.π., σ. 29, Δ. Δέδες, ό.π., σ. 427, Γ. Καβαδιάς, ό.π., σ. 90-8.

92. Καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης στις ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα, εἶχε συνεισφέρει στο ἐπιχειρήμα περί μοναρχίας σε συνδυασμὸ με τὸ σύνταγμα, ὡς τὸ ἰδανικὸ πολίτευμα. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 109.

93. Ἐχει ἀναφερθεῖ ὅτι ὑπάρχει ἡ ἐπίδραση τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πλούταρχου στο πολιτικὸ σχέδιο τοῦ Γεμιστοῦ. Πρβλ. Χ. Μπαλόγλου, *Μία πρόσφατη ἐπανεκδοσὴ τοῦ Θ. Νικολάου γιὰ τὸν Πλήθωνα* ΒΔ, τ. 5-6, 1991-2, σ. 69-73, ἐδὼ σ. 71.

94. Στον 11^ο αἰῶνα ὁ Κεκαυμένος στο *Νουθετητικὸ λόγο* τοῦ ἀναφέρει: «Ἄς εἶναι λοιπὸν οἱ πράξεις σου (εν. ἡγεμόνα) γεμάτες σύνεση καὶ ἀλήθεια καὶ ἄς ἐγκατοικεῖ στήν καρδιά σου ἡ δικαιοσύνη». Βλ. G.G. Litavrin, *Sovety I rasskazy Kerkamena*, Μόσχα 1972. Πρβλ. H. Beck, 1992², σ. 431.

95. Βλ. ΠΠ, τ. 4, σ. 119: «Συμβούλων δὲ πρῶτα μὲν μέτριον ἀνδρῶν πεπαιδευμένων πλῆθος ἄριστον».

96. Βλ. ΠΠ, ό.π., σ. 121.

97. Βλ. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα*, Αθήνα 1970⁵, passim. Πρβλ. F. Masai, ό.π., σ. 68.

98. Τὴν ἀποψη αὐτὴ υποστήριζαν οἱ D. Zakythinos, 1948, σ. 135, Γ. Σακελλαρίου, 1953, σ. 163, καὶ Κ. Παπαρηγόπουλος (1850-51), σ. 155, ὁ ὁποῖος, ὅμως, ἀναφέρει ὅτι: «τὸ σχέδιο τοῦ Πλήθωνα διαφέρει κατ' αὐτὸ τῶν περισσοτέρων ἄλλων σοσιαλιστικῶν σχεδίων, διότι δὲν στηρίζεται εἰς τὴν ἀνύπαρκτη καὶ ἀδύνατη ἰσότητά τῆς εὐφυίας καὶ φιλεργίας τῶν ἀνθρώπων, οὔτε εἰς τὴν ἀδικιάτῃ ἰσὴ διανομὴ ὠφελιμάτων, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἀφήνει στάδιο ἐλεύθερο εἰς τὴ δραστηριότητα καὶ ἐπιτρέπει εἰς τοὺς δραστήριους σπουδαία πλεονεκτήματα».

99. Βλ. *Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἀδου* ό.π. Πρβλ. Pero Tafur, *Travels*, 1926, σ. 120, 123.

100. Πρβλ. Γ. Καβαδιάς, ό.π., σ. 99.

101. Πρβλ. ΠΠ, τμ. Δ, σ. 121: «σπουδαῖος νόμος ὁρμεῖ μὴ ἐξεῖναι ἐμπορεύεσθαι μηδὲ καπηλεύειν μηδ' ἄλλου μηδενοῦς ἄπτεσθαι τῶν ἀνελευθέρων».

102. Βλ. εδώ Κεφ. Ι.2, σημ. 55.

103. Βλ. Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα από φεαγκακρατίας μέχρι σήμερα (1267-1980)*, τ. Α: 1267-1827, Αθήνα 1979, σ. 107-61. Πρβλ. D. Zakythinos, *Le despotat*, τόμ. Α', 1932, σ. 179-80.

104. Βλ. ΠΠ, τόμ. Γ', σ. 260: «τὴν γῆν ἅπασαν ὥσπερ ἴσως ἔχει κατὰ φύσιν κοινὴν τοῖς ἐνοικοῦσιν εἶναι, ἀντιποιεῖσθαι δὲ μηδὲνα ἰδία χωρίου μηδενός». Πρβλ. Σ. Σπέντζας, 1996⁴, σσ. 74-5.

105. Βλ. στο ἴδιο, ὅ.π., σ. 261: «Καί πάντα δ' ἄν οὕτως ἐνεργά τε εἶη καὶ ἔγκαρπα καὶ οὐδέν οὐδ' ἀτμῆλετον».

106. Ἐχει υποστηριχθεῖ τὴ ἀπόψη ὅτι οἱ πολιτικές ιδέες του Γεμιστοῦ ἐνέπνευσαν στο Θωμά Μορ καὶ στο Θωμά Καμπανέλλα τὴ συγγραφή τῆς *Ουτοπίας* (1510) καὶ τῆς *Πόλης του ἡλίου* (1623), ἀντιστοίχως. Βλ. J. Duncan-M.Derret, Gemistos Plethon, the Essenes and More's Utopia, *Bibliothèque d' Humanisme et Renaissance* 27, 1965, σσ. 579-606. Πρβλ. Δέδες, ὅ.π., σ. 428, G. Papacostas, 1979, σ. 38.

107. Βλ. Zakythinos, ὅ.π., τόμ. Α', σ. 156-7. Πρβλ. Nicol, ὅ.π., σ. 479.

108. Βλ. ΠΠ τόμ. Γ', σ. 309-12.

109. Τα ἰδία πρότεινε καὶ ὁ Μάζαρις, σύγχρονος του Γεμιστοῦ. Πρβλ. Μάζαρις, *Journey to Hades*, Arethusa Monographs V, 1975, σ. 46-8.

110. Βλ. ΠΠ, ὅ.π., σ. 253-4: «Πρῶτον μὲν οὖν ἐκεῖνο φημί δεῖν ἐπανορθωτέον εἶναι τό μή τούς αὐτούς εἶναι τούς στρατευομένους τε καὶ ἅμα εἰς φέροντας, ἀλλὰ δικῇ πρῶτον διελεῖν πάντας Πελοποννησίους, χωρίς μὲν τούς στρατευομένους, χωρίς δὲ τούς οἷς οἰσοντας...».

111. Βλ. ΠΠ, τόμ. Δ', σ. 121-122: «Στρατιώτας ἀποκεκρίσθαι τῶν πολλῶν καὶ ὁλως τούς σώζοντας τῶν σωζομένων καὶ τούς μὲν, ἀφεμένους παντός φόρου, στρατεύεσθαι τε καὶ προκινδυνεύειν τῶν πολλῶν...».

112. Βλ. PG 107, στήλ. 700, ὅπου ἀναφέρεται παρόμοια ἀντίληψη του αυτοκράτορα Λέοντος Σ' Σοφοῦ, στον 10ο αἰώνα: «οὐ γάρ βουλόμεθα τόν ἡμέτερον στρατιώτη... πλὴν μόνον τοῦ δημοσίου τέλους ἐτέρας ὑποκεῖσθαι οἰασθήποτε δουλείας». Πρβλ. D. Zakythinos, ὅ.π., τόμ. Β', σ. 139.

113. Βλ. ΠΠ, τόμ. Γ', σ. 253-4.

114. Βλ. στο ἴδιο, ὅ.π., σ. 252-3. Πρβλ. Σπέντζας, ὅ.π., σ. 88.

115. Στο 14ο αἰώνα ὁ Θωμάς ὁ Μάγιστρος στήν πραγματεία του γιὰ τα καθήκοντα του βασιλείας, πρότεινε τὴν κατάργηση τῶν μισθοφορικῶν σωμάτων. Πρβλ. Woodhouse, ὅ.π., σ. 109.

116. Βλ. Ν. Καζάτζης, ὅ.π., σ. 32-3, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ὁ Γεμιστός πιθανόν να γινώριζε τὴν πολιτική κατάσταση τῶν ἰταλικῶν ἡγεμονιῶν τῆς εποχῆς του. Πρβλ. F.Masai, ὅ.π., σ. 67-8. J. Burckhardt, ὅ.π., σ. 14-5.

117. Πρβλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. Α', 1961, σ. 176.

118. Η σταδιακή αντικατάσταση της γηγενούς σύνθεσης του στρατού από μισθοφορικά σώματα, επήλθε τον 11ο αιώνα επί βασιλείας Ρωμανού Γ' Αργυρού, καθιστώντας πλέον αναγκαία τη χρησιμοποίηση μισθοφόρων στις πολεμικές επιχειρήσεις του Βυζαντίου. Πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996⁴, σ. 175-6.

119. Το 1423 ο Τουραχάν μπέης λεηλάτησε την Πελοπόννησο εισβάλλοντας από τη Θεσσαλία και καταστρέφοντας το τείχος του Εξαμιλίου. Πρβλ. Nicol, ό.π., σ. 522-4, W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τόμ. Β', 1910, σ. 79.

120. Βλ. MM, 3, σ. 173 κ.ε.

121. Ο Ν. Τομαδάκης, ΘΗΕ, τ. 10, 1960, σ. 438, αναφέρει ότι τα υπομνήματα του Γεμιστού αντιτίθενται στην πραγματική εικόνα του φιλοσόφου, αφού ο ίδιος ήταν "ψευδάρχης". Βλ. όμως Καββαδίας, ό.π., σ. 143-4.

122. Βλ. Σ. Κουγέας, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου, πρωτόγραφον καί ανέκδοτον δι' ου επικυρούνται δωρεά εις τούς υιούς του Γεμιστού - 1449- μετά πανομοιότηπου. *Ελληνικά*, τ. Α', 1928, σ. 370-409.

123. Ο Woodhouse, ό.π., σ. 165, εκφράζει την άποψη ότι η επίσκεψη του λόγιου περιηγητή Κυριακού της Αγκιώνας στο Μυστρά (1437), έπαιξε ρόλο στην απόφαση του Γεμιστού να επισκεφθεί την Ιταλία.

124. Βλ. J. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, Oxford 1964, σ. 35-44. Πρβλ. Α. Kazhdan, *Eugenius IV*, ODB 2, 1991, σ. 774.

125. Πρβλ. Nicol, ό.π., σ. 552.

126. Βλ. Ε. Ρόζος, *Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός και Γεώργιος Σχολάριος* (μια πνευματική αντιπαράθεση που σημάδεψε τον Ελληνισμό), «*Δαυλός*», τόμ. Γ', τεύχ. 36, 1984, σ. 1783-88.

127. Για το Βησσαρίωνα βλ. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3τ., Paderborn 1923-42. Πρβλ. J. Gill, ό.π., σ. 45-54.

128. Βλ. Ν. Καλογεράς, *Μάρκος ο Ευγενικός και Βησσαρίων ο καρδινάλιος*, Αθήνα 1893.

129. Βλ. εδώ Παρ. Γ. Για τη μάχη της Βάρνας βλ. επίσης Α. Σαββίδης, *Σελίδες από τη βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14ο-15ο αιώνες. Ουγγέλες-Ουνιάδες-Καστριώτες-Κλαδάς*, Αθήνα 1991.

130. Αν και έπαιξε μόνο ονομαστικό ρόλο στο συμβούλιο, η επίσκεψη του Γεμιστού στην Ιταλία, σχεδόν σε ηλικία ογδόντα ετών, ήταν σταθμός στη ζωή του. Πρβλ. Α.Μ. Talbot, ODB 3, 1994, σ. 1685.

131. Βλ. PG 160, σσ. 865-82. Πρβλ. B. Tamburn-Krasker, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, Περί αρετών*, Leiden 1987.

132. Πρβλ. C. Woodhouse, ό.π., σ. 179.

133. Πρβλ. PG 160, στ. 872.
134. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 180.
135. Βλ. εδώ Κεφ. I, 3, σημ. 69.
136. Πρβλ. Κ. Μαμώνη, ό.π., σ. 445.
137. Για τις θεολογικές συζητήσεις της συνόδου βλ. J. Gill, *Council at Florence*, Cambridge 1959. Πρβλ. Nicol, ό.π., σ. 558.
138. Πρβλ. Talbot, ό.π.
139. Πρβλ. C.M. Woodhouse, ό.π., σ. 155.
140. Βλ. στο ίδιο, ό.π.
141. Πρώτη έκδοση Βιέννη 1540. Σύγχρονη έκδ. B. Lagarde, *Byzantion* 43, 1973, σ. 312-43.
142. Στο ίδιο, ό.π., σ. 321: «Ἀριστοτέλης δε δημιουργόν μέν ουδένος ούδαμῶ αὐτόν φησίν εἶναι, ἀλλά μόνον τοῦ οὐρανοῦ τοῦδε κινητικόν».
143. Στο ίδιο, σ. 323: «τῶν γάρ ἀριθμῶν, οἱ μέν πρότεροι οἱ δ' ὕστεροι ὄντες, ὅμως οὐχ ὁμωνύμως ἀλλήλοις ἀλλά τῷ αὐτῷ λόγῳ ἀριθμοὶ πάντες εἰσίν...».
144. Στο ίδιο, σ. 337: «Τῷ δέ νοητῷ τούτῳ διακόσμῳ πλήθος μέν ἐνεῖναι, πεπερασμένον δ' αὐτό εἶναι καί ούδαμῇ ἄπειρον, οὔτε δυνάμει οὔτε ἔργῳ». Πρβλ. Λ. Μπαρτζελιώτης, 1989, σ. 19.
145. Στο ίδιο, σ. 322: «Ἐξ' οὗ δὴλός ἐστιν Ἀριστοτέλης ... τῇ κατ' αἰτίαν γενέσει καί τήν χρονικήν ἐξ ἀνάγκης ἔπεσθαι δοξάζων, οὐχ ὥσπερ Πλάτων τήν ψυχὴν ἐν μέν τῷ Φαίδρῳ ἀγέννητον, δῆλον ὅτι τῷ χρόνῳ γεννητήν δ' ἐν τῷ Τιμαίῳ, δῆλον ὅτι τῇ αἰτίᾳ, τιθέμενος...» Πρβλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τόμ. Α', Αθήνα 1987, σ. 89.
146. Σύμφωνα με το Γεμιστό οι πρόγονοι του εκτιμούσαν τον Πλάτωνα περισσότερο από τον Αριστοτέλη. Αλλά οι σύγχρονοι του είχαν πιστέψει, εξαιτίας των απόψεων του Άραβα Αθερρόη, ότι ο Αριστοτέλης επέτυχε μια ολοκληρωμένη θεωρία φυσικής φιλοσοφίας. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 192, 215.
147. Βλ. W. Gass, *Gennadius und Pleitho*, 2ο μέρος, 1884, σ. 54-116. Πρβλ. Π. Καλλιγιάς, *Μελέται Βυζαντινῆς Ιστορίας*, 1997, σ. 135-6.
148. Ο Γεώργιος Τραπεζούντιος ο οποίος θεωρούσε το Γεμιστό το ίδιο επικίνδυνο με το Μωάμεθ, ανέφερε ότι τον άκούσε να λέει πως λίγα χρόνια μετά το θάνατό του θα επικρατούσε μια παγκόσμια θρησκεία που δε θα ήταν ο Χριστιανισμός ή το Ισλάμ αλλά ένας αναβιωμένος παγανισμός. Πρβλ. E. Legrand, *Bibliographi hellenique des XVe et XVIe siecles*, 3τ., Παρίσι 1885-1906 (επα- νέκδ. 1962), σ. 287.
149. Βλ. Woodhouse, ό.π., σ. 156. Πρβλ. όμως Λ. Μπενάκης, ό.π., σ. 308.
150. Βλ. M. Ficino, *Opera Omnia*, 2τ., έκδ. Βασιλεία 1576 (ανατύπ. Τορίνο 1962), σ. 1537. Πρβλ. Woodhouse, ό.π.
151. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 217.

152. Ο Runciman, ό.π., σ. 133, αναφέρει τον Ελληνο-Ιταλό συγγραφέα Μιχαήλ Μάρουλλο Ταρχανιώτη ως τον πιο διαπρεπή υποστηρικτή του Γεμιστού στην Ιταλία στα τέλη του 15ου αιώνα. Πρβλ. Δ. Ζακυθινός, Μιχ. Μάρουλλος Ταρχανιώτης, Έλλην ποιητής των χρόνων της Αναγεννήσεως, ΕΕΒΣ 5, 1928, σ. 200-42.

153. Πρβλ. Vasiliev, ό.π., σ. 314, 327.

154. Πρβλ. Runciman, ό.π., σ. 135.

155. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 11, 12, όπου αναφέρει ότι μετά την επιστροφή του από την Ιταλία, εξέθεσε τον εαυτό του φανερά με το μέρος των παγανιστών, χωρίς ωστόσο να χάσει το θαυμασμό των συγχρόνων του, συμπεριλαμβανομένων και των αφοσιωμένων Χριστιανών.

156. Βλ. Ι. Χαριτώνυμος, Γμναδία τῷ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ κυρίῳ Γεωργίῳ Τῷ Γεμιστῷ PG 160, στ. 805-12.

157. Το πρώτο έχει τίτλο: Περιγραφή της Πελοποννήσου και το δεύτερο Τοπογραφία της Θεσσαλίας. Βλ. Α. Diller, *The Autographs of Georgius Gemistus Pleitho*, *Scriptorium* 10, 1956, σ. 27-41.

158. Βλ. Α. Diller, *A Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pleitho*, *Isis* 27, 1937, σ. 441-51.

159. Βλ. στο ίδιο, σ. 442-6.

160. Βλ. Μ. Anastos, *Pleitho and Strabo on the Habitability at the Torrid Zone*, *BZ* 4 (1951), σ. 7-10.

161. Βλ. Α. Diller, ό.π., σ. 442-3.

162. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 184.

163. Βλ. Μ. V. Anastos, *Pleitho, Strabo and Columbus*, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 12, Βρυξέλλες 1953, σ. 1-18, όπου αναφέρει ότι η παρουσίαση των γεωγραφικών θεωριών του Στράβωνα από τον Πλήθωνα, βοήθησε εκτός από τον Χριστόφορο Κολόμβο και τον Βαρβολομαίο Ντιάζ στις εξερευνήσεις του πέρα από την Ευρώπη. Πρβλ. G. Papacostas, ό.π., σ. 36.

164. Βλ. S. Syropoulos, *Les Memoires du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence, 1438-1439*, 10 τ., έκδ. V. Laurent, Ρώμη 1971, σ. 127.

165. Σχετικά με την υποθετική ημερομηνία έναρξης της συγγραφής των Νόμων, βλ. Σχολάριος, ό.π., 4τ., σ. 155-6, F. Masai, ό.π., σ. 402-4. Πρβλ. όμως Ι. Μακαλάκης, ό.π., σ. 521-3, Θ. Νικολάου, 1971, σ. 305.

166. Για τα αποσπάσματα του έργου Νόμων συγγραφέ, βλ. C. Alexandre, *Pleithon: Traité des Lois*, σχόλια και μετάφραση από τον Α. Pellissier, Παρίσι: 1858 (επανεκδ. Αμστερνταμ 1966 και Παρίσι 1982), σ. 1-261· E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium*, Οξφόρδη, Clarendon Press 1957, σ. 212-19· D. Zakythinos, *Le Despotat*, τόμ. Α', σ. 365-76.

167. Βλ. M.V. Anastos *Pleithon's Calendar and Liturgy*, DOP 4 (1948), σ. 183-305, όπου αναφέρει ότι η γνώση του Πλήθωνα για το Ζωροάστρη ήταν έμμεση από τον Πλούταρχο.

168. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 322.

169. Πρβλ. Σάδας, ό.π., σ. 5' βλ. επίσης εδώ F. Masai, ό.π.

170. Βλ. Alexandre, ό.π., σ. 46. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 11, όπου αναφέρει ότι ο Γεμιστός χρησιμοποιούσε συχνά το επιχείρημα πως ο Θεός δεν είναι στην πραγματικότητα η αιτία όλων των πραγμάτων, παρά μόνο των καλών.

171. Στις αντιλήψεις του Γεμιστού για το Δία και τον Ποσειδώνα, υπάρχουν απόψεις του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ιταλού, στον 11ο αιώνα. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 70.

172. Ο Δημήτριος Ραούλ Καβάκης, ο πιο αφοσιωμένος οπαδός του Πλήθωνα, επηρεασμένος από τον δασκάλό του, θάμαζε τον Ιουλιανό τον "Αποστάτη" και μοιραζόταν την αγάπη του για τον Ήλιο. Σε μια σημείωσή του στο χειρόγραφο του Ιουλιανού *Για το βασιλιά Ήλιο*, εξέφρασε τη λύπη του, γιατί ο Γεμιστός παρέβλεψε την εργασία του "αιρετικού" αυτοκράτορα, στον πρώτο αιώνα του Βυζαντίου. Βλ. H. Gregoire, *Byzantion* 5 (1929), σ. 733-4. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 34.

173. Βλ. Α. Μπενάκης, *Πλήθωνος, «Πρός ἤρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις»*. Φιλοσοφία 4, 1974, σ. 357, στ. 95: «τόν ἄνθρωπον εἶναι ζῶν ἀθάνατον θνητῇ κοινωνεῖν φύσει πεφυκός». Πρβλ. Α. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, 1991², σ. 24 κ εξ.

174. Πρβλ. Alexandre, ό.π., σ. 16, 22.

175. Πρβλ. του ιδίου, σ. 26-8.

176. Πρβλ. του ιδίου, Παρ. 19, σ. 423: «Οι θεωρίες του Γεμιστού προέρχονται από το Ζωροάστρη μέσω του δασκάλου του Ελισσαίου. Οι υπόλοιποι φιλόσοφοι είναι γνωστοί από δεύτερο χέρι. Παραλείπει όμως τον πιο σπουδαίο. Ο Πρόκλος, για όσους τον έχουν μελετήσει, αποτελεί την πηγή της επιχειρηματολογίας του».

177. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 77, όπου αναφέρει ότι ο Σχολάριος είχε δίκιο που θεωρούσε ότι οι κύριες νεοπλατωνικές επιρροές του Γεμιστού προέρχονταν από τον Πρόκλο. Ο Γεμιστός, όπως και ο Πρόκλος, προσπάθησε να συμφιλιώσει τους Χαλδαϊκούς χρησμούς με τα Ορφικά, τα Πυθαγόρεια και τα Πλατωνικά δόγματα. Βλ. επίσης εδώ E.R. Dodds, *Introduction to Proclus, The elements of Theology*, Οξφόρδη 1933, passim.

178. Βλ. Α. Μπενάκης, ό.π., σ. 308· C. Woodhouse, ό.π., σ. 333· N. Γεωργούλης, ό.π., σ. 747.

179. Πρβλ. Γ. Κωσταράς, *Ως ξύλον σωτηρίας του Ελληνισμού*, Δαυλός, τόμ. Γ', τεύχ. 36 (1984), σ. 1775.

180. Βλ. Alexandre, ό.π., σ. 228-30. Πρβλ. M. Anastos, ό.π., σ. 252-68.

181. Το ημερολόγιο που συγκροτήθηκε με δεκαδικές χρονολογικές και χρονομετρικές αναφορές, βασίζονταν σε ιδέες του Σόλωνα, του Αριστοτέλη, του Θεόφραστου, του Πλούταρχου και του Πρόκλου. Το ημερολόγιο του Πλήθωνα δεν αναβίωσε παραδόξως τη χρήση αρχαίων ελληνικών ονομάτων στους μήνες του έτους. Πρβλ. G. Papacostas, ό.π., σ. 16. Βλ. επίσης εδώ, σημ. 31.

182. Βλ. Alexandre, ό.π., σ. 246-8.

183. Πρβλ. Σχολάριος, ό.π., 4τ., σ. 180.

184. Πέρα από την αναμφισβήτητη ακεραιότητα του χαρακτήρα του, μεγάλη ήταν η φήμη του ως στυλίστα της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Πρβλ. A. Toynbee, 1992, σ. 409.

185. Μια άλλη ασυμβίβαστη πηγή αίρεσης ήταν το Ισλάμ. Ο Γεμιστός θεωρούσε το Μωάμεθ ως νομοθέτη και δαύμαζε την πολιτική δύναμη και την πολεμική γενναιότητα των Οθωμανών. Πρβλ. D. Dedes, *Ελληνικά* 33, 1981, σ. 67.

186. Πρβλ. M. Σέργης, ό.π., σ. 95. Βλ. επίσης εδώ Γ. Ζώρας, *Αι προ και μετά την άλωση διαμορφωθείσαι ιδεολογικαί και πολιτικαί κατευθύνσεις*, Αθήνα 1953, σ. 13.

187. Πρβλ. K. Γεωργούλης, ό.π., σ. 750: «Συνδυάζει δύο χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν γενικά στη νοοτροπία των σοφών της Αναγεννήσεως, την ουτοπιστική ή πίστη της φαντασίας και τη ρεαλιστική ματιά».

188. Πρβλ. Γ. Σχολάριος, ό.π., σ. 253: «Ἑλλην ὢν τῆ, οὐκ, ἂν ποτέ φαίην Ἑλλην εἶναι διὰ τό μὴ φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτέ οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ ἀπὸ τῆς ἰδίας θέλω ὀνομάζεσθαι ὁδοῦς. Καί εἰ τις ἔρειτό μοι τίς εἰμί, ἀποκρινοῦμαι χριστιανὸς εἶναι».

189. «Μηνί Ἰουνίου Κς Ἰνδικτιῶνος ΙΕ' ἐτελεύτησεν ὁ Διδάσκαλος ὁ Γομοστός, ἡμέρα Δευτέρα, ὥρα α' τῆς ἡμέρας» Γεμιστού, βλ. M. Jugie, *La date de la mort de Gemistos Plethon*, EO 38 (1935), σ. 160-1.

190. Ήταν ταυτοχρόνως και ο πρώτος αυτοκράτορας που η στέψη του έγινε στο Μυστρά, μακριά από το ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη.

191. Για τα τραγικά γεγονότα της τελευταίας περιόδου του Βυζαντίου μέχρι την άλωση, βλ. Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικό 1401-77* και *Ψευδο-Φραντζής, Χρονικό 1258-1481*, έκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1966.

192. Η πραγματεία του *Ἐλεγχῶν τῶν κατὰ τοῦ Πλάτωνος βλασφημιῶν*, αποτελεί την πρώτη συστηματική ανάλυση του πλατωνισμού. Πρβλ. Α. Μπενάκης, *Βησσαρίων, ο Καρδινάλιος*, ΠΒΑ 2, 1984, σ. 273-4· S. Runciman, 1986, σ. 134.

193. Πρβλ. L. Mohler, ό.π., 3τ., σ. 468-9.

194. Βλ. εδώ Κεφ. ΙΙΙ.2, σημ. 148.

195. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 375.

196. Βλ. Ν.Θ. Πελεγρίνης, *Μάγοι της φιλοσοφίας*, 1994, σ. 122.

197. Πρβλ. Woodhouse, ό.π., σ. 156.

198. «Gemistii Byzantii philosophor sva.temp.principis reliquum Sigmundus Pandultus Mal. Pan. F. belli Pelop. Adversus Turco. Regem imp. ob. ingentem eruditorum quo flagrat amorem huc atterendum introque mittendum, curavit. MCCCCLXV». Πρβλ. Σπέντζας, ό.π., σ. 14.

199. Πρβλ. Π. Πάνταζάκος *Η συμβολή του Πλήθωνος στην αναγέννηση του ευρωπαϊκού πνεύματος*, Παρνασσός ΛΘ', 1997, σ. 238.

200. Πρβλ. C. Woodhouse, ό.π., σ. 376-7, όπου υπάρχει εκτενής ανάλυση των εκδόσεων του έργου του Γεμιστού, μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα.

201. Πρβλ. Π. Καλλιγιάς, *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας από της πρώτης μέχρι της τελευταίας Αλώσεως: 1204-1453*, Αθήνα 1894 (επανέκδ. 1997), σ. 626.

202. Πρβλ. Δ. Στεφανιδίου, *Η κοινωνική οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξει*, τόμ. Α', Αθήνα 1948, σ. 295-6.

203. Πρβλ. Κ. Παπαρηγόπουλος, ό.π., σ. 154-6.

204. Πρβλ. Ν. Καζάτζης, ό.π., σ. 15.

205. Πρβλ. G. Podskalsky, *Orthodoxe und westliche Theologie, Jahrbuch des ö sterreichischen Byzantinistik* 31/2, Βιέννη 1981, σ. 513-27.

206. Πρβλ. Γ. Σακελλαρίου, *Ο Πλήθων ως κοινωνιολόγος*, ΕΕΒΣ 23, 1953, σ. 160-4.

207. Πρβλ. Ευ. Σαβδόπουλος, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων, η εποχή του και η εποχή μας*, Πειραιάς 1961, σ.25.

208. Πρβλ. Δ. Τσάκωνας, *Το κίνημα του Μυστρά και ο Πλήθων Γεμιστός*, Πελ. Πρ. Ι, 1957, σ. 94-7.

209. Πρβλ. Ι. Μαμαλάκης, ό.π., σ. 498-532.

210. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκης, *Πλήθων Γεώργιος Γεμιστός*, ΘΗΕ 10, 1960, σ. 438.

211. Πρβλ. D. Zakythinos, ό.π., τόμ. Β', σ. 350.

212. Πρβλ. Γ. Καββαδίας, ό.π., σ. 180-6.

213. Πρβλ. Σ. Σπέντζας, ό.π., σ. 136-43.

214. Πρβλ. F. Masai, ό.π., σ. 68.

215. Πρβλ. A. Toynbee, ό.π., σ. 416-24.

216. Πρβλ. C. Woodhouse, ό.π., σ. 6, 378-9.

217. Βλ. F. Filelfo, *Επιστολές* (Παρίσι 1503).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Ο ΣΕΪΧΗΣ ΜΠΕΝΤΡΕΝΤΙΝ ΣΙΜΑΒΝΑΒΗ

(ca. 1360-1420)

Ο σεΐχης Μπεντρεντίν γεννήθηκε το 1355/60 στην περιοχή Σιμαβνά (Αμμόβουνο), κοντά στην Αδριανούπολη (ΕΙ, Ι, 893). Ο πατέρας του Ισμαήλ, είχε διακριθεί στην οθωμανική κατάληψη των Δημοτικών (Διδυμότειχο), παίρνοντας ως ανταμοιβή τον τίτλο του καδή της Σιμαβνά. Η πνευματική συγκρότηση του Μπεντρεντίν και η ιδεολογική του ταύτιση με τις αρχές του σουφισμού, συντελέστηκαν την τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα, ύστερα από περιπλανήσεις και μαθητεία σε φημισμένα ιεροδιδασκαλεία της Ανατολής (ΕΙ, ό.π.). Στις αρχές του 15ου αιώνα, ο Μπεντρεντίν εκδηλώνοντας εμπράκτως την αντίθεσή του απέναντι στο οθωμανικό κατεστημένο, ξεκίνησε ως δερβίσης την ιεραποστολική του δράση στις περιοχές των τουρκομανικών εμιράτων του Γκερμιγιάν και Καραμάν, για να προσεταιρίσει προσήλυτους στα επαναστατικά του σχέδια και οράματα (Σαββίδης, ΜΓΕΥ 39, 1986, 420).

Στη διάρκεια του εντεκάχρονου (1402-13) αδερφοκτόνου σπαραγμού των διαδόχων του σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄, συντάχθηκε στο πλευρό του σουλτάνου

Μουσά ο οποίος τον έχρισε καντασκέρη του, την περίοδο της διετούς επικράτησης του, στη διεκδίκηση του οθωμανικού θρόνου. Το τέλος της εμφύλιας σύρραξης και η οριστική επικράτηση του σουλτάνου Μεχμέτ Α΄ (1413-21), είχε ως αποτέλεσμα την εξορία του Μπεντρεντίν στα βάθη της Μικράς Ασίας, κατ' εξαίρεση της εξοντωτικής διάθεσης που έδειξε ο σουλτάνος προς τους υποστηρικτές των αντίπαλων τουρκικών φατριών στη μάχη της διαδοχής (Μελάς, 1983, 18). Η “κατ' οίκον” ελευθερία του Μπεντρεντίν στη Νίκαια της Μικράς Ασίας, δεν ικανοποιούσε τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του για την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης και την εφαρμογή της ισότητας και της δικαιοπολιτείας σε όλους τους υπηκόους της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως της θρησκευτικής ή της εθνικής τους προέλευσης.

Οι επαναστατικές ιδέες του είχαν απήχηση στους καταπιεσμένους και υποδουλωμένους πληθυσμούς της Βλαχίας και της Δυτικής Μικράς Ασίας. Η αρχική υποτίμηση της κατάστασης από το σουλτάνο Μεχμέτ Α΄ άλλαξε ριζικώς ύστερα από τις πρώτες νίκες των μονοχίτωνων οπαδών του Μουσταφά του “Ντεντέ σουλτάν”, στο Στυλάριο της Μικράς Ασίας, απέναντι στα στρατεύματα του σουλτάνου. Η μεσολάβηση του δωδεκάχρονου γιου του Μεχμέτ Α΄, σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-51), υπό την κηδεμονία του βεζίρη Βαγιαζήτ, είχε ως αποτέλεσμα τη συντριβή των φανατικών οπαδών του Μουσταφά και το μαρτυρικό θάνατο του πεφωτισμένου τους δασκάλου.

Την ίδια μοίρα είχε και ο σείχης Μπεντρεντίν ως συντονιστής της εξέγερσης στο ευρωπαϊκό τμήμα του οθωμανικού κράτους. Οι “μεθοδεύσεις” του βεζίρη Βαγιαζήτ υπονόμευσαν τη συνοχή στο στρατόπεδο των εξεγερμένων και οδήγησαν στη σύλληψη και στη μεταφορά του στις Σέρρες της Μακεδονίας (1420). Εκεί, ύστερα από “εικονική” δίκη, εκτελέστηκε δι’ απαγχονισμού προς συνετισμό των μελλοντικών επίδοξων επαναστατών που θα τολμούσαν να αμφισβητήσουν τις βουλές του Αλλάχ (Μελάς, ό.π., 35, 36, 37).

Ο Μπεντρεντίν ανέπτυξε πλούσιο συγγραφικό έργο (έγραψε περίπου πενήντα έργα) με το οποίο ασχολείται ο βιογράφος εγγονός του Χαλήλ. Το δημοφιλέστερο έργο του είναι τα *Τεσχίλ* όπου αναπτύσσονται οι μυστικιστικές και οι φιλοσοφικές του αντιλήψεις (Σαβ-βίδης, ό.π.).

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- α. Babinger F., *Scheijch Bedr ed Din, der Sohn des Richters von Simaw*, Der Islam XVII (1928), σ. 100.
- β. Kissling H., *Badr al Din ibn Kadi Samawna*, EI, I (Leiden 1975), σ. 893-4.
- γ. Μαμαλάκης Ιω., *Η επίδραση των συγχρόνων γεγονότων στις ιδέες του Γ. Γεμιστού (ανάτυπο από τα πεπραγμένα του Θ' Βυζαντινολογικού συνεδρίου Θεσσαλονίκης)*, τ. 2, Αθήνα 1955, σ. 508-11.
- δ. Μελάς Ι., *Το κομμουνιστικό κίνημα του σείχ Μπεντρεντίν Σιμαβναβή, καντασκέρ των Οθωμανών πριν από την Άλωση 1416-18*, Αθήνα 1983, σ. 15-48.
- ε. Μοσχόπουλος Ν., *Μπεντρεντίν Σιμαβναβή*, ΜΕΕ ΙΖ', Β' έκδοση, Χ.ΧΙ σ. 600.
- στ. Σαββίδης Α., *Μπεντρεντίν ή Βεδρεδδίν Σεΐχης Μαχμούτ*, ΜΓΕΥ 39 (1986), σ. 420.
- ζ. Serifeddin M., *Seyh Bedr ed-Din Simavna Kadi-sioglu*, Κωνσταντινούπολη 1924, σ. 89.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1354-1465.

- 1354 Κατάληψη της Καλλίπολης και εγκατάσταση των Οθωμανών στο ευρωπαϊκό τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.
- 1354 Ο Δημήτριος Κυδώνης αποπερατώνει τη μετάφραση του έργου: *Summa contra Gentiles*, του Θωμά Ακινάτη, στα ελληνικά.
- 1355 Ο θάνατος του Σέρβου ηγεμόνα Στέφανου Δ΄ Ντουςάν βάζει τέλος στα σερβικά όνειρα για τη σύσταση αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη.
- 1355/60 Γέννηση του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος στην Κωνσταντινούπολη.
- 1360/70 Η Θεσσαλονίκη πνευματικό κέντρο, σύμφωνα με το θεολόγο Νικόλαο Καβάσιλα.
- 1366/67 Ο Αμεδαίος Στ΄ της Σαβοΐας καταλαμβάνει την Καλλίπολη και την παραχωρεί στον εξάδερφό του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο.
- 1368/69 Οι Οθωμανοί, με την κατάληψη της Αδριανούπολης, αποκτούν την ευρωπαϊκή τους πρωτεύουσα.
- 1371 Μάχη του ποταμού Μαρίτσα (Έβρος). Ήττα (26 Σεπτ.) των Σέρβων και των Βούλγαρων. Αποφασιστική

- η νίκη των Οθωμανών για την κατάκτηση της Ανατολικής Ευρώπης.
- 1377 Ο Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος παραχωρεί το λιμάνι της Καλλιόπολης στο σουλτάνο Μουράτ Α΄, ως ανταμοιβή για τη βοήθειά του στο πραξικόπημα του 1376.
- 1380/83 Επίσκεψη του Γεωργίου Γεμιστού στην Αδριανούπολη και παραμονή στην οθωμανική αυλή του Μουράτ Α΄.
- 1383 Ηρωική υπεράσπιση της Θεσσαλονίκης από το Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, κατά την τουρκική πολιορκία υπό το βεζίρη του σουλτάνου Μουράτ Α΄, Χαγιάρ αλ-Ντιν. Παραινετικός λόγος του μητροπολίτη Ισίδωρου Γλαβά προς τους κατοίκους της πόλης να υπακούσουν στις εντολές του Μανουήλ Β΄.
- 1389 Πρώτη μάχη του Κοσσυφοπέδιου. Συντριβή των Σέρβων. Θάνατος του σουλτάνου Μουράτ Α΄ και του πρίγκηπα Στέφανου. Κατοχή του βαλκανικού χώρου από τους Οθωμανούς.
- (15 Ιουν.)
- 1391 Ανάρρηση στο βυζαντινό θρόνο του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, του "φιλόσοφου" βασιλιά.
- 1390/93 Αναχώρηση του Γεωργίου Γεμιστού από την Αδριανούπολη και προσωρινή παραμονή στην Κωνσταντινούπολη.
- 1396 Ήττα των σταυροφόρων της Δύσης στη Νικόπολη. Πρώτη αναμέτρηση των δυτικών δυνάμεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.
- (25 Σεπτ.)
- 1397/98 Ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Α΄, ο "Κεραυνός", πολιορκεί την Κωνσταντινούπολη. Στιγμές πείνας και αγωνίας για τους πολιορκουμένους.

- 1400/10 Μόνιμη εγκατάσταση του Γεωργίου Γεμιστού στο Μυστρά, πρωτεύουσα του δεσποτάτου του Μορέως. Ο “σοφός” δάσκαλος από τον κύκλο των λογίων, στην αυλή του δεσπότη Θεόδωρου Β΄ Παλαιολόγου.
- 1402 Μάχη της Άγκυρας. Συντριβή των Οθωμανών (28 Ιουλ.) από τον Μογγόλο κατακτητή Ταμερλάνο.
- 1409 Ο Γεώργιος Γεμιστός εκφωνεί τον πρόλογο από τον επικήρδειο λόγο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, για τον αδερφό του Θεόδωρο Α΄, πρώτο δεσπότη του Μυστρά από τον οίκο των Παλαιολόγων.
- 1415/16 Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ επιβλέπει τις εργασίες της κατασκευής του τείχους του Εξαμιλίου στην Κόρινθο.
- 1416 Ο σουλτάνος Μωάμεθ Α΄ πολιορκεί τη Θεσσαλονίκη. Παρέμβαση του συναυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου και λύση της πολιορκίας.
- 1416/23 Ο Γεώργιος Γεμιστός απευθύνει “συμβουλευτικούς” λόγους προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και το δεσπότη Θεόδωρο Β΄, για την κατάσταση της Πελοποννήσου.
- 1418/20 Εκτέλεση του κοινωνικού μεταρρυθμιστή σεΐχη Μπεντρεντίν Σιμαβναή, του “καντασκέρη” των Οθωμανών επί σουλτάνου Μουσά.
- 1422 Ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ πολιορκεί την Κωνσταντινούπολη. Λύση της πολιορκίας ύστερα από παρέμβαση του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου.

- 1423 Επιδρομή του στρατηγού των Οθωμανών Του-
ραχάν Μπέη στην Πελοπόννησο.
- 1423 Ο Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος παραχωρεί τη
Θεσσαλονίκη στην εξουσία της Γαληνότητας
Δημοκρατίας της Βενετίας.
- 1430 Ο σουλτάνος Μουράτ Β΄, ύστερα από πολιορ-
κία, καταλαμβάνει τη Θεσσαλονίκη. Αρχηγός
των επιχειρήσεων ο γενικός διοικητής της Ρου-
μελίας Σινάν Πασάς. Μετατροπή της μονής
Αχειροποιήτου σε τζαμί.
- 1436/38 Ο Γεώργιος Γεμιστός αρχίζει τη συγγραφή της
κυριώτερης συνθετικής πραγματείας του με τί-
τλο: *Νόμων συγγραφή*.
- 1438/39 Η “ενωτική” σύνοδος της Φερράρας-Φλωρε-
ντίας. Συμμετοχή του Γεωργίου Γεμιστού στην
ανατολική αντιπροσωπεία του αυτοκράτορα
Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου.
- 1439 Διαλέξεις του Γεμιστού στη Φλωρεντία. Συγ-
γραφή του έργου: *De Differentiis* και υιοθέτη-
ση του προσωνυμίου “Πλήθων”.
- 1440 Ήττα των σταυροφόρων της Δύσης στη μάχη
της Βάρνας. Αρχηγοί των σταυροφόρων ο Λα-
δίσλαος Γ΄ -βασιλιάς της Ουγγαρίας- ο Γε-
ώργιος Βράνκοβιτς, ο καρδινάλιος Καισαρίνι
και ο Ιωάννης Ουνιάδης.
- 1448
(20 Οκτ.) Δεύτερη μάχη του Κοσσυφοπέδιου και νέα με-
γάλη ήττα των βαλκανικών δυνάμεων από το
σουλτάνο Μουράτ Β΄.
- 1450 Ο Πλήθων εκφωνεί τον επικήδειο λόγο για
την αυτοκράτειρα Ελένη Δραγάση που προς

- το τέλος της ζωής της είχε λάβει το μοναχικό
 όνομα "Υπομονή".
- 1452 Ο φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων πε-
 (26 Ιουν.) θαίνει στο Μυστρά.
- 1453 Άλωση της Πόλης από τον Οθωμανό σουλτά-
 (9 Μαΐου) νο Μωάμεθ Β' τον "Πορθητή".
- 1456/58 Κατάληψη του δουκάτου των Αθηνών από
 τους Οθωμανούς.
- 1460/61 Κατάληψη του δεσποτάτου του Μορέως.
- 1461 Κατάληψη της αυτοκρατορίας της Τραπεζού-
 ντας.
- 1465 Ο άρχοντας Σιγισμούνδος Μαλατέστα μετα-
 φέρει τα οστά του Γεμιστού στο Ρίμινι της Ι-
 ταλίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ-ΠΑΛΗΘΩΝΟΣ.

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

1. Πολιτικά κείμενα.

- α. Προδεωρία εις τον λόγον του βασιλέως Μανουήλ Παλαιολόγου επιτάφιον εις τον αὐτοῦ ἀδελφόν Θεόδωρον, Έκδ. σ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 3, σ. 3-7, και PG 156, σ. 175-180.
- β. Συμβουλευτικός πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου λόγος, έκδ. Σ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 4, 113-35, και PG 160, s. 841-66.
- γ. Πρὸς τὸν βασιλέα Μανουήλ Β' τὸν Παλαιολόγον ἐπιστολή, έκδ. Σ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 3, σ. 309-12 (έχει αναφερθεῖ (sic) ὅτι απευδύνθηκε στον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο).
- δ. Πρὸς τὸν βασιλέα Ἐμμανουήλον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων λόγος, έκδ. Σ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 3, σ. 246-65 και PG 160, σ. 821-40.

- ε. Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ τοῦ θειοτάτου ἡμῶν ἡγεμόνος κυρίου Θεοδώρου γυναικὶ κυρία Κλεόπη, ἐκδ. Σ. Λάμπρος, τ. 4, σ. 161-75, και PG 160, σ. 932-52.
- στ. Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ βασιλίσσῃ Ἑλένῃ Παλαιολογίνῃ, ἐκδ. Σ. Λάμπρος, ΠΠ, τ. 3, σ. 266-80, και PG 160, σ. 951-8.

2. Φιλοσοφικά, θεολογικά και διδακτικά κείμενα.

- α. Ζωροαστρείων τε και πλατωνικῶν δογμάτων συγκεφαλαιώσεις, ἐκδ. J.P. Migne, PG 160, σ. 973-4.
- β. Μαγικά λόγια τῶν ἀπὸ τοῦ Ζωροάστρου Μάγων ἐξηγηθέντα – Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος ἐξήγησις εἰς τα αὐτὰ λόγια, κριτικὴ ἐκδ. και σχόλια Brigitte Tambrun-Krasker, Αθήνα (Ακαδημία Αθηνών), 1995.
- γ. Βραχεῖα τις διασάφησις τῶν ἐν τοῖς λογίοις τούτοις ἀσαφεστέρως εἰρημένων, ἐκδ. B. Kieszkowski, *Studi sul platonismo del Rinascimento in Italia*, Φλωρεντία 1936, σ. 161-3.
- δ. Περί ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται – *De Differentiis*, ἐκδ. B. Lagarde, Byz 43, 1973, σ. 321-43.
- ε. Περί ἀρετῶν, ἐκδ. και σχόλια Brigitte Tambrun-Krasker, Leiden (E.J.Brill), 1987.
- στ. Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις, ἐκδ. W. Gass, *Gennadius und Pletho*, 2ο μέρος, Βρυξέλλες 1844, σ. 54-116.
- ζ. Νόμων συγγραφὴ, ἐκδ. C.Alexandre με γαλλ. μτφ. A. Pellisier, Παρίσι 1858 (επανέκδ. Ἀμστερνταμ 1966 και Παρίσι 1982), σ. 1-261.
- η. Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις, ἐκδ. Α. Μπενάκης, Φιλοσοφία 4-5 (1974), σ. 350-59.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- α. *Manuel II Palaeologus, Funeral Oration on his brother Theodore*, έκδ. J. Chrysostomides, Thessaloniki 1985, σ. 67-9.
- β. *Georgii Gemisti Plethonis. Opuscula de Historia Graeca*, έκδ. E.V.Maltese, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig 1989.
- γ. *Georges Gemiste Plethon. Manuel d' Astronomie*, έκδ. A. Tihon-R.Mercier, CDAB IX, Louvain-la-Neuve 1997.

Γ. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

- α. **Κουγέας Σ.**, *Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, πρωτόγραφον και ἀνέκδοτον δι οὗ ἐπικυρουῖντο δωρεαί εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ -1449- μετὰ πανομοιουστύπου*, Ελληνικά, τ. Α', 1928, σ. 370-409.
- β. **Μοναχὸς Γρηγόριος**, *Μονωδία τῷ σοφῷ διδασκάλῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ*, έκδ. J. P. Migne, PG 160, σ. 811-20.
- γ. **Χαριτώνυμος Ἱερώνυμος**, *Ὑμνωδία τῷ σοφοτάτῳ διδασκάλῳ κυρίῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ*, έκδ. J.P. Migne, PG 160, σ. 805-12.

Δ. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

- α. **Anastos V.M.**, *Plethon's Calendar and Liturgy*, DOP 4 (1948), σ. 183-305.
- β. **Του ιδίου**, *Pletho, Strabo and Columbus*, Annuaire de l'Institut de philologie et d' histoire orientales et slaves 12, Βρυξέλλες 1958, σ. 1-18.

- γ. **Dedes D.**, *Die Handschriften und das werk des Georgios Gemistos (Plethon)*, Ελληνικά 33, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 66-81.
- δ. **Του ιδίου**, *Die Wichtigsten gründe der apostasie des Georgios Gemistos (Plethon)*, Φιλοσοφία 15-16, Αθήνα 1985-86.
- ε. **Diller A.**, *The Autographs of Georgius Gemistus Pletho*, Scriptorium 10 (1956), σ. 27-41.
- στ. **Του ιδίου**, *A Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho*, Isis 27 (1937), σ. 441-51.
- ζ. **F. Miklosich-I. Müller**, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani I* (1860), σ. 497.
- η. **Filelfo F.**, *Επιστολές* (Παρίσι 1503).

ΑΛΛΕΣ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

- α. **Δούκας Μ.**, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. 31, Βόννη 1834, σ. 111.
- β. **Καλονάρος Π.**, *Το Χρονικό του Μορέως*, Αθήνα 1940 (ανατύπ. 1969 και 1989), σ. 125, στ. 2988-90.
- γ. **Κυδώνης Δ.**, *Ρωμαίοις Συμβουλευτικός*, έκδ. J.P. Migne, PG 154, σ. 961-1008.
- δ. **Λάμπρος Σ.**, *Αργυροπούλεια*, Αθήνα 1910, σ. 4.
- ε. **Μαμώνη Κ.**, *Η αντίκρουση του περί εμαρμένης λόγου του Πλήθωνος από τον Ματθαίο Καμαριώτη*, (ανάτυπο από τα πρακτικά του Α' τοπικού συνεδρίου Λακωνικών Μελετών), Αθήνα 1983, σ. 441-52.
- στ. **Της ίδιας**, *Μανουήλ Κορίνδιος κατά Λατίνων και κατά Πλήθωνος* (ανάτυπο από τα πρακτικά του

- Β' τοπικού συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών), Αθήνα 1986, σ. 209-19.
- ζ. Σφραντζής Γ., *Μικρό Χρονικό 1401-1477, και Ψευδο-Φραντζής, Χρονικό 1258-1481*, έκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1966.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- α. **Barry A.-Share J.M.**, *Mazaris' Journey to Hades*, Arethusa Monographs V, New York 1975, σ. 46-8.
- β. **Boissonade J.F.**, *Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἀδου*, *Anecdota Graeca*, τόμ. Γ', Paris 1831, σ. 164, 168, 174, 177-8.
- γ. **Filelfo F.**, *Opera Omnia*, τ. 2, Βασιλεία 1576 (ανατύπ. 1962), σ. 1537.
- δ. **Petit G., Siderides X., Jugie M.**, *Oeuvres Complètes de Georges Scholarios*, τ. III: 253, τ. IV 152, 153, 155-6, 180, Παρίσι 1928-36.
- ε. **Gass W.**, *Gennadius und Pletho*, 2ο μέρος, Βρυξέλλες 1844, σ. 54-116.
- στ. **Legrand E.**, *Bibliographie hellenique des XVe et XVIe siècles*, τ. 3, Παρίσι 1885-1906 (επανέκδ. 1962), σ. 287.
- ζ. **Syropoulos S.**, *Mémoires du Grand Ecclésiarque de l' Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence, 1438-1439*, τ. 10, έκδ. V. Laurent, Πώμη 1971, σ. 27.
- η. **Tatur, Pero**, *Travels and Adventures, 1435-39*, μτφ. Malcolm Letts, Λονδίνο 1926, σ. 124-230.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ

1. **Αλεξανδρής Α.**, *Η θαλάσσια δύναμις εις την ιστορίαν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1957.
2. **Άμαντος Κ.**, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, τόμ. Α': *Οι πόλεμοι των Τούρκων προς κατάληψιν των Ελληνικών χωριών 1071-1571*, Αθήνα 1955, σ. 100.
3. **Αρβελέρ-Γλύκατζη Ε.**, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, έκδ. Αργώ, Αθήνα 1977, σ. 140-1.
4. **Βακαλόπουλος Α.**, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 172-88.
5. **Βασίλειφ Α.**, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 324-1453, τόμ. Α', Αθήνα 1954 (ανατύπ. 1973), σ. 793.
6. **Βλάχος Γ.Κ.**, *Εισαγωγή στις πολιτικές θεωρίες των Νεωτέρων Χρόνων*, τεύχ. Α', Αθήνα 1977, σ. 56-78.
7. **Βουδούρης Κ.**, *Οι κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Πλήθωνα*, Δαυλός, τόμ. Γ', τεύχ. 36 (Δεκ. 1984), σ. 1767-69.
8. **Γεωργούλης Δ.Κ.**, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, φιλόσοφος της ελληνικής και εσπεριακής αναγεννήσεως ΝΕσ 53, Αθήνα 1953, σ. 744-54.
9. **Γιαννακόπουλος Θ.**, *Αι δημοσιονομικαί θεωρίαι του Γεμιστού-Πλήθωνος* (ανάτυπο από τα πρακτικά του έκτακτου πνευματικού συμποσίου), Αθήνα 1990, σ. 273-360.

10. Δανιηλίδης Δ., *Η νεοελληνική Κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1955.
11. Διομήδης Α., *Βυζαντινά μελέται*, τόμ. Α', Αθήνα 1951, σ. 230, 241-2.
12. Δέδες Δ., *Θρησκεία και πολιτική κατά τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα*, Φιλοσοφία 5-6, Αθήνα 1975-76, σ. 424-40.
13. Δημαράς Θ.Κ., *Σημειώσεις στον τάφο του Γεμιστού*, Νέα Γράμματα, τ. Β', 1936, σ. 64-71.
14. Ζαβίρας Γ., *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, έκδ. Γ. Κρέμου. Αθήνα 1872, σ. 43-8.
15. Ζούμπος Ν.Α., *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, Ο Ιουλιανός του 15ου αιώνας*, έκδ. Μητροπόλεως Ηλείας, Αθήνα 1991.
16. Θεοδωρακόπουλος Ι.Ν., *Πληθώνεια, Λακωνικές Σπουδές* 3, 1977, σ. 5-35.
17. Καββαδίας Γ., *Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού. Η σοσιαλιστική πολιτεία*, έκδ. Πιτσιλός, Αθήνα 1987.
18. Ζακυθηνός Δ., *Ιδεολογικαί συγκρούσεις εις την πολιορκούμενην Κωνσταντινούπολιν*, ΝΕσ. 47(1950), σ. 794-99.
19. Του ιδίου, *Το Βυζάντιον. Από του 1071 μέχρι του 1453*, Αθήνα 1972.
20. Καζάκης Ν., *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων και ο κοινωνισμός κατά την αναγέννηση*. Αθήνα 1994, σ. 5-55.
21. Καλλιγιάς Π., *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας από της πρώτης μέχρι της τελευταίας Αλώσεως: 1204-1453*, Αθήνα 1894 (επανέκδ., ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ, 1997), σ. 623-8.
22. Του ιδίου, *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας*, Αθήνα 1997, σ. 135-6.

23. **Καλογεράς Ν.**, *Μάρκος ο Ευγενικός και Βησσαρίων ο καρδινάλιος*, Αθήνα 1893.
24. **Κανελλόπουλος Π.**, *Γεννήθηκα στα χίλια τετρακόσια δύο*, Αθήνα 1967².
25. **Καραγιαννόπουλος Ι.**, *Το Βυζαντινό Κράτος*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996⁴.
26. **Κωσταράς Γ.**, *Ως ξύλον σωτηρίας του Ελληνισμού*, Δαυλός, τόμ. Γ', τεύχ. 36 (Δεκ. 1984), σ. 1774-5.
27. **Λαμπάκης Σ.**, *Πλήθων*, ΜΓΕΥ 44, 1987, σ. 116-7.
28. **Λονγκ Α. (Long A.)**, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, Αθήνα 1991², σ. 24 κ.ε.
29. **Μαλτέζου Χρ.**, *Το δεσποτάτον του Μορέως (1261-1461)*, ΙΕΕ, τ. Θ', 1979, σ. 278.
30. **Μαμαλάκης Ι.**, *Ο Γεώργιος Γεμιστός εν Πελοποννήσῳ από του 1419-1437*, Θεσσαλονίκη 1939.
31. **Του ιδίου**, *Η επίδραση των σύγχρονων γεγονότων στις ιδέες του Γ. Γεμιστού (ανάτυπο από τα πεπραγμένα του Θ' Βυζαντινολογικού Συνεδρίου Θεσσαλονίκης)*, Αθήνα 1955, σ. 498-532.
32. **Μελάς Ι.**, *Το κομμουνιστικό κίνημα του σείχ Μπεντρεντίν Σιμαβνάδη, καντασκέρ των Οθωμανών πριν από την Άλωση 1416-18*, Αθήνα 1983, σ. 15-48.
33. **Μίλλερ Γ. (Miller W.)**, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, τόμ. Γ' κ' Β', Αθήνα 1909-10 (1960²).
34. **Του ιδίου**, *Οι ηγεμόνες της Πελοποννήσου*, ΝΕ 21, 1927, σ. 272-304.
35. **Μομφεράτος Γ.Α.**, *Οι Παλαιολόγοι εν Πελοποννήσῳ*, Αθήνα 1913.
36. **Μπάκλερ Γζ. (Buckler G.)**, *Η βυζαντινή εκπαίδευση*, έκδ. Ν.Η. Baynes-H. St. L. Moss, Αθήνα 1986³, σ. 308.

37. **Μπαλόγλου Χ.**, *Η σημαντικότητα των μεταρρυθμιστικών προτάσεων του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος*, *Επίμετρο*, Αθήνα 1994, σ. 57-87.
38. **Του ιδίου**, *Βιβλιογραφία Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος 1980-1993*, ΒΔ 7 (1993-94), σ. 157-63.
39. **Του ιδίου**, *Μια πρόσφατη επανέκδοση του Θ. Νικολάου για τον Πλήθωνα*, ΒΔ 5-6 (1991-2), σ. 69-73.
40. **Μανδηλάς Κ.**, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, Αθήνα 1997.
41. **Μπαρτζελιώτης Α.**, *Ο ελληνοκεντρισμός και οι κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Πλήθωνος*, Αθήνα 1989.
42. **Μπενάκης Α.**, *Πλήθων-Γεμιστός Γεώργιος*, ΠΒΛ 8, 1988, σ. 307-9.
43. **Του ιδίου**, *Βησσαρίων, ο καρδινάλιος*, ΠΒΛ 2, 1984, σ. 273-4.
44. **Μπεκ Χ. (Beck G.H.)**, *Η Βυζαντινή χιλιετία*, μτφ. Δ.Κούρτοβικ, Αθήνα 1992².
45. **Μπουγάς Ν.**, *Πλήθων*, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα 49, 1992, σ. 331 3.
46. **Μπούρκχαρτ Γ. (Burekhardt J.)**, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, μτφ. Μαρία Τοπάλη, Αθήνα 1997.
47. **Ζακυθηνός Α.**, *Μιχ. Μάρουλλος Ταρχανιώτης*, Έλλην ποιητής των χρόνων της Αναγεννήσεως, ΕΕΒΣ 5, 1928, σ. 200-42.
48. **Ζώρας Γ.**, *Αι προ και μετά την άλωσιν διαμορφωθείσαι ιδεολογικαί και πολιτικά κατευθύνσεις*, Αθήνα 1953.
49. **Θεοδωρακόπουλος Ι.**, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, Αθήνα 1970⁵.
50. **Νίκολ Ντ. (Nicol D.)**, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, μτφ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1996.

51. **Νικολάου Θ.**, *Ο Ζωροάστρης εις το φιλοσοφικό σύστημα του Γ. Γεμιστού-Πλήθωνος*, ΕΕΒΣ 38 (1971), σ. 300-14.
52. **Του ιδίου**, *Αι περί πολιτείας και δικαίου ιδέαι του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού*, ΚΒΕ/Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 13, Θεσσαλονίκη 1974 (1989²).
53. **Νικολούδης Ν.**, *Ένας ξεχασμένος οραματιστής. Συμπληρώθηκαν 540 χρόνια από το θάνατο του φιλοσόφου Πλήθωνα-Γεμιστού*, εφημ. Καθημερινή, φ. 22244, 16-12-1992, σ. 9.
54. **Του ιδίου**, *Οι απόψεις του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη για την Πελοπόννησο του 14ου αιώνας*, Βυζαντιναί Μελέται, τ. Ε' (1993), σ. 361-75.
55. **Του ιδίου**, *Ερμηνευτικά προβλήματα ενός ιστορικού γεγονότος: Η κατάληψη της Καλλίπολης και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης* (ανάτυπο από το 16ο τεύχος του περιοδικού ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ), 1992, σ. 41-8.
56. **Νόνικας Σπ.**, *Πλήθων: ο Έλληνας του Μυστρά*, Δαυλός, τόμ. Γ', τεύχ. 36 (Δεκ. 1984), σ. 1798-8.
57. **Ντηλ Τσ. (Diehl Ch.)**, *Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: Μια σύνοψη. Από το 1204 ως το 1453*, επιμ. Έκδ. Ν.Η. Baynes-H.ST.L. Moss, Αθήνα 1986³, σ. 102.
58. **Πανταζάκος Π.**, *Η συμβολή του Πλήθωνος στην αναγέννηση του ευρωπαϊκού πνεύματος*, Παρνασσός ΛΘ' (1997), σ. 222-41.
59. **Πανταζίδης Χ.**, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, εφημ. Καθημερινή, φ. 22249, 22-12-1992, σ. 9.
60. **Πανταζόπουλος Ν.**, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον, εν διαλεκτική συναρτήσσει προς το Ελληνικόν* (πανεπιστημιακές παραδόσεις), τεύχ. Γ', Θεσσαλονίκη 1979.

61. Παπαρρηγόπουλος Κ., Έλλην σοσιαλιστής της δεκάτης πέμπτης εκατονταετηρίδος, Πανδώρα, τεύχ. 1, 1850-51, σ. 154-5.
62. Πατρινέλης Χ., Βησσαρίων, ΘΗΕ 3 (1963), σ. 847-51.
63. Πελεgrίνης Θ.Ν., Μάγοι της φιλοσοφίας, Αθήνα 1994.
64. Πλήθωνος, Νόμων Συγγραφή, Αθήνα (Ελεύθερη σκέψις) 1997.
65. Ράνσιμαν Στ. (Runciman S.), Μυστράς, Βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου, Αθήνα 1986.
66. Του ιδίου, Η μεγάλη εκκλησία εν αιχμαλωσία, τ. 2., έκδ. Μπεργαδής, Αθήνα 1979.
67. Του ιδίου, Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση, Αθήνα 1980, σ. 22, 51-2, 89-92, 105, 107, 110, 124.
68. Ρόζος Ε., Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός και Γεώργιος Σχολάριος (μια πνευματική αντιπαράθεση που σημάδεψε τον Ελληνισμό), Δαυλός, τόμ. Γ', τεύχ. 36 (Δεκ. 1984), σ. 1783-88.
69. Σαββίδης Α., Μεσαιωνική Πελοποννησιακή βιβλιογραφία για την περίοδο μέχρι την τουρκική κατάκτηση του 15ου αιώνα (396-1460 μ.Χ.), Αθήνα (Μικρή Μυριόβιβλος 7), 1990.
70. Του ιδίου, Σελίδες από τη βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14ο και 15ο αιώνα, Αθήνα 1991.
71. Του ιδίου, Μπεντρεντίν, ΜΓΕΥ 39, 1986, σ. 420.
72. Του ιδίου, Βυζάντιο - μεσαιωνικός κόσμος - Ισλάμ, Αθήνα 1996, σ. 47-54.
73. Του ιδίου, Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας 11ου-13ου αιώνα, έκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995².

74. **Σαββόπουλος Ευ., Γ. Γεμιστός-Πλήθων, η εποχή του και η εποχή μας, Πειραιάς 1961.**
75. **Σάθας Κ., Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της εδνεγερσίας 1453-1821, Αθήνα 1868, σ. 1-15.**
76. **Σακελλαρίου Γ., Ο Πλήθων ως Κοινωνιολόγος, ΕΕΒΣ 23, 1953, σ. 160-4.**
77. **Σερράρ Π., (Sherrard Ph.), Η συμβολική σταδιοδρομία του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, Δευκαλίων 14, 1975, σ. 129-45.**
78. **Σερράρ Π.-Κάμπελ Τζ. (Sherrard Ph.-Campbell J.), Η ιστορική ανάδυση του νεοελληνικού Κράτους, Σύνορο 40, 1966-67, σ. 255.**
79. **Σέργης Μ., Γεώργιος Σχολάριος-Γεννάδιος Β'. Ο πρώτος μετά την άλωση οικουμενικός πατριάρχης, Αθήνα 1996.**
80. **Σολδάτος Χ., Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, Αθήνα 1973.**
81. **Σπέντζας Σ., Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Ο φιλόσοφος του Μυστρά, Αθήνα 1996⁴.**
82. **Σταυρόπουλος Θ., Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα από φραγκοκρατία μέχρι σήμερα (1267-1980), τ. Α': 1267-1827, Αθήνα 1979, σ. 107-61.**
83. **Στεφανίδου Β., Ο ακραίος σταθμός της εξελίξεως των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας του Βυζαντίου και τα άμεσα αποτελέσματα αυτού (1416-1439), ΕΕΒΣ, τ. ΚΓ' (1953), σ. 27-40.**
84. **Της ιδίας, Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξει, τ. Β', Αθήνα 1949.**

85. **Τατάκης Β.Ν.**, *Η ελληνική και Πατερική Βυζαντινή φιλοσοφία*, Δευκαλίων 14, 1975, σ. 146-203.
86. **Τούνμπη Α. (Toynbee A.)**, *Οι Έλληνες και οι κληρονομιές τους*, έκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 399-424.
87. **Τσάκωνας Δ.**, *Το κίνημα του Μυστρά και ο Πλήθων Γεμιστός*, ΠελΠρ. Ι (1957), σ. 94-7.
88. **Τωμαδάκης Β.Ν.**, *Πλήθων Γεώργιος Γεμιστός*, ΘΗΕ 10, Αθήνα 1960, σ. 438.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

1. **Alexandre C.**, *Pléthon, Traité des Lois*, γαλλ. μτφ. A. Pellisier, Παρίσι 1858 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1966, Παρίσι 1982).
2. **Anastos M.V.**, *Pleitho and Strabo on the Habitability of the Torrid Zone*, BZ 44 (1951), σ. 7-10.
3. **Bakalopoulos A.**, *Origins of the Greek Nation, The Byzantine Period 1204-1261*, New Brunswick 1970.
4. **Baloglou Ch.**, *Georgios Gemistos-Plethon Ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geistewelt*, έκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1998.
5. **Barker E.**, *Social and Political Thought in Byzantium*, Oxford (Clarendon Press), 1957, σ. 196-214.
6. **Barker J.W.**, *Manuel II Paleologus (1391-1425): A study in late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, NJ 1968).
7. **Blum W.**, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im spätbyzantinischen Reich (1355-1452)*, Stuttgart 1988.

8. **Brehier L.**, *Les institutions de l' Empire Byzantin*, Paris 1949.
9. **Browning R.**, *The Byzantine Empire*, London 1980 (1986²), σ. 144.
10. **Dodds R.E.**, *Introduction to Proclus. The elements of Theology*, Oxford 1933.
11. **Duncan J.-Derret M.**, *Gemistos Plethon. The Essenes and More's Utopia*, «Bibliothèque d' Humanisme et Renaissance» 27 (1965), σ. 579, 606.
12. **Gill J.**, *Personalities of the Council of Florence*, Oxford 1964, σ. 35-44.
13. **Του ᾠδίου**, *Council of Florence*, Cambridge 1959.
14. **Hansen P.**, *Pletho and Herodotean malice*, Université de Copenhague, Cahiers de l' Institut du moyen-âge grec et latin 12, 1974, σ. 1-10.
15. **Hendy F.M.**, *The Economy fiscal administration and coinage of Byzantion*, εκδ. Variorum, London 1989.
16. **Jugie M.**, La date de la mort de Gemistos Pléthon, EO 34, 1935, σ. 160-1.
17. **Kazhdan A.**, *Eugenius IV*, ODB 2, 1991, σ. 774.
18. **Knös B.**, *Gémiste Pléthon et son souvenir*, Lettres d' Humanité 9 (1950), σ. 97-186.
19. **Kristeller O.P.**, *Renaissance thought and the sources*, εκδ. M. Mooney, New York (Columbia University Press) 1979.
20. **Masai F.**, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Παρίσι 1956.
21. **Mohler L.**, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist and Staatsmann*, τ. 3, Paderborn 1923-1942.

22. **Nicoloudis N.**, *Observations on the possible sources of Laonikos Chalkokondyles' Demonstrations of Histories* (ανάτυπο από τα Βυζαντινά 17) Θεσσαλονίκη 1994.
23. **Papacostas G.**, *George Gemistos-Plethon, an overview of his life and thought with a comprehensive bibliography*, Harrisburg 1979.
24. **Podskalsky G.**, *Orthodoxe und westliche Theologie*, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 31/2, Βιέννη 1981, σ. 513-27.
25. **Runciman S.**, *The last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970 (ελλ. εκδ. 1980).
26. **Savides A.**, *Morea and Islam, 8th-15th centuries: a survey*, JOAS 2, 1990, σ. 47-55, ιδ. 64.
27. **Talbot A.-M.**, *Plethon, George Gemistos*, ODB 3, 1994, σ. 1685.
28. **Teäschner F.**, *Georgios Gemistos Plethon, ein Beitrag zur Frage der Übertragung von islamischem Geistesgut nach dem Abendlande*, Der Islam 18 (1929), σ. 263-343.
29. **Woodhouse M.C.**, *George Gemistos Plethon: The last of the Hellenes*, Oxford (Clarendon Press), 1986.
30. **Zakythinos D.**, *Le despotat grec de Morée (1262-1460)*, τ. Α': Histoire politique, τ. Β': Vie et institutions, Αθήνα 1932, 1953 (ανατύπ. Λονδίνο 1975).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	
ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΡΕΘΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ.	
α. Η καταγωγή και η εκπαίδευση του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος.....	15
β. Η διαμονή στην οθωμανική αυλή του σουλτάνου Μουράτ Α΄.....	17
γ. Η εγκατάσταση στο Μυστρά.....	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	
ΤΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΜΑΝΟΥΗΛ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΕΣΠΟΤΗ ΘΕΟΔΩΡΟ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟ.	
α. Περί εθνικής αφύπνισης.....	25
β. Περί “πλατωνικής” πολιτείας.....	27
γ. Περί αμύνης.....	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	
ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΦΕΡΡΑΡΑΣ-ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ (1438-39) ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΓΕ- ΩΡΓΙΟ ΓΕΜΙΣΤΟ.	
α. Η συμμετοχή του στην ανατολική αποστολή.....	33

β. Γνωριμία των Δυτικών με τον Πλάτωνα.....	35
γ. Υποδείξεις και σχόλια στο Στράβωνα.....	38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ.

α. Πλήθωνος Νόμων συγγραφή.....	41
β. Η επίδραση του Γεωργίου Γεμιστού στη Δύση.....	45
γ. Το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας για το έργο του Γεωργίου Γεμιστού.....	48

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Ο σεΐχης Μπεντρεντίν Σμαβναβή (ca. 1360- 1420).....	69
--	----

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Χρονολόγιο των σημαντικότερων γεγονότων της περιόδου 1354-1465.....	73
--	----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ.....

**ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, 13**

ΧΡ. Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΑ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΣ - ΠΛΗΘΩΝ

Η εργασία του Χρ. Σκουτέλα Γεώργιος Γεμιστός - Πλήθων διερευνά την προσωπικότητα του Γ. Γεμιστού - Πλήθωνος, μέσα από τη μελέτη των πηγών και της σύγχρονης βιβλιογραφίας.

Στόχος της έρευνας αυτής είναι να καλύψει και να αναδείξει βασικές πτυχές της σπουδαιότατης ιστορικής μορφής του Γ. Γεμιστού - Πλήθωνος, που συνεχίζει να επικεντρώνει την προσοχή της σύγχρονης έρευνας, λόγω της επίδρασης που είχαν οι ιδέες του στο χώρο της ιστορίας του πολιτισμού, τον τελευταίο αιώνα του Βυζαντίου και τον πρώτο της Αναγέννησης.